

DOM

afsagt den 25. april 2018 af Vestre Landsrets 1. afdeling (dommerne Eva Staal, Thomas Jønler og Lone Staugaard (kst.)) i 1. instanssag

V.L. B-2757-06

Mosebrug A/S

(advokat Ole Spiermann og advokat Nicolaj Kleist, København)

mod

Miljøstyrelsen

(advokat Karsten Hagel-Sørensen og advokat Stig Grønbæk Jensen, København)

Parternes påstande

Denne retssag, der er anlagt den 20. december 2006, drejer sig om, hvorvidt sagsøgeren,

Mosebrug A/S, har ret til erstatning efter grundlovens § 73, efter at Naturklagenævnet den 26. juni 2006 stadfæstede Amts afgørelse af 22. marts 2005 om at afslå Mosebrugs ansøgning om tilladelse til at fortsætte tørveindvindingen på arealer i , som Mosebrug enten selv ejede eller havde forpagtet, hvorved årtiers tørveindvinding ophørte.

Mosebrug har nedlagt påstand om, at sagsøgte, Miljøstyrelsen, dømmes til at betale 150 mio. kr. med procesrente fra sagens anlæg.

Miljøstyrelsen har nedlagt påstand om frifindelse, subsidiært frifindelse mod betaling af et mindre beløb end 150 mio. kr.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning.....	side	2
2. Retssagens baggrund, herunder afgørelsen af 22. marts 2005 fra Amt og Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006	side	6
3. Indvindingsområderne og aktiv højmosse	side	24
4. Mosebrugs indvinding af tørv i før retssagen og selskabets ansøgninger fra 1973 og 2002. Den administrative behandling og rapporter m.v. før sagens anlæg.....	side	26
5. Rapporter m.v. efter sagens anlæg. Naturklagenævnets afgørelse i fredningssagen og Taksationskommissionens afgørelse om erstatning. Naturgenopretning i	side	41
6. Retssagens forløb efter afsigelsen af kendelsen den 9. juni 2008	side	43
7. Mosebrugs årsrapporter	side	46
8. Syn og skøn a) Syn og skøn 1 om eventuel påvirkning af Mose og Mose ved fortsat tørveindvinding på grund af dræning	side	46
b) Syn og skøn 2 om indvindelige tørvemængder m.v.	side	55
c) Syn og skøn 3 vedrørende Mosebrugs tab	side	58
9. Forklaringer: skønsmændene og og skønsmændene og	side	84
10. Procedure.....	side	103
11. Landsrettens begrundelse og resultat	side	110

Indledning

Mosebrug ligger i byen på og har siden virksomhedens start i begyndelsen af 1900-tallet indvundet tørv, navnlig i Fra slutningen af 1950'erne har Mosebrug af tørv produceret jordforbedringsmidler og dyrkningsmedier til gartneribranchen, som i de seneste mange år har været tørvens eneste an-

vendelsesområde. Tørv er en begrænset ressource, og i Danmark har Mosebrug i nyere tid indvundet tørv i nord for i sydøst for og i Mose på

Mosebrug havde også fået adgang til tørveressourcer i Mose i , men denne adgang blev bremset i 1979, hvilket gav anledning til en retssag mod Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, som blev afgjort af Højesteret den 28. februar 2006, hvor dommen er gengivet i UfR2006.1539, og af Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol den 3. juni 2008.

Mosebrug udvinder fortsat tørv i men tørvan anvendes alene til hobbyproduktion. Det samme gør sig gældende i hvor en begrænset mængde tørv dog indgår i produktionen til produkter til professionelle. Tørv fra Mose anvendes både til hobbyprodukter og professionelle produkter.

I stævningen af 19. december 2006 havde Mosebrug anlagt sag mod både Miljøstyrelsen (tidligere Miljøministeriet ved By- og Landskabsstyrelsen) og Kommune. Begge sagsøgte påstod principalt frifindelse, subsidiært afvisning. Som begrundelse anførte de sagsøgte, at de ikke var rette sagsøgte, idet sagen vedrørte prøvelse af Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006, og det var derfor Naturklagenævnet, der skulle have været sagsøgt. Kommune mente herudover, at kommunen under alle omstændigheder ikke var rette sagsøgte i en sag om ekspropriationserstatning efter råstofloven.

Over for disse påstande nedlagde Mosebrug påstand om, at sagen blev fremmet til realitetsbehandling.

Landsretten besluttede ved kendelse af 17. december 2007 at udskille spørgsmålet om, hvorvidt Miljøministeriet og Kommune skulle frifindes, subsidiært at sagen skulle afvises, allerede fordi der ikke under sagen kunne ske prøvelse af Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006, til særskilt behandling og afgørelse, jf. retsplejelovens § 253, stk. 1 og 2.

Delforhandling om de udskilte spørgsmål fandt sted den 15. og 16. april 2008, og landsretten tog ved kendelse af 9. juni 2008 Mosebrugs påstand om, at sagen skulle

fremmes til realitetsbehandling, til følge med følgende begrundelse:

”Sagen, som Mosebrug A/S har anlagt, drejer sig om, hvorvidt selskabet har krav på erstatning i medfør af grundlovens § 73 under henvisning til, at der med Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006 om afslag på selskabets ansøgning om tilladelse til fortsat indvinding af tørv i foreligger et ekspropriativt indgreb i selskabets rettigheder. En stillingtagen til dette erstatningskrav indebærer en samlet vurdering af indgrebet og dets begrundelse med henblik på at fastslå, hvorvidt der foreligger et ekspropriativt indgreb eller en erstatningsfri regulering.

Det er ubestridt, at dette erstatningskrav, der støttes på grundlovens § 73, skal rettes mod Miljøministeriet.

Herefter, og da ingen af parterne har iværksat søgsmål mod Naturklagenævnet i medfør af råstoflovens § 43, stk. 1, med henblik på en prøvelse af nævnets afgørelse, er der intet grundlag for at kræve, at Naturklagenævnet skal være inddraget som part i sagen. Det er uden betydning, at Mosebrug A/S inden udløbet af søgsmålsfristen i henhold til råstoflovens § 43, stk. 1, overfor Skov- og Naturstyrelsen havde tilkendegivet, at selskabet ville indbringe Naturklagenævnets afgørelse for domstolene med påstand om ugyldighed. Det må i den forbindelse tages i betragtning, at Skov- og Naturstyrelsen har haft anledning til selv at indbringe nævnets afgørelse for domstolene til prøvelse, ikke mindst på baggrund af at Mosebrug A/S i sit brev af 12. december 2006 til styrelsen havde bebudet et erstatningskrav som følge af Naturklagenævnets afgørelse på omkring 250 mio. kr.

Der er ikke grundlag for at stille krav om, at Mosebrug A/S som betingelse for at kunne kræve erstatning i medfør af grundlovens § 73 forinden har søgt Naturklagenævnets afgørelse tilsidesat ved udnyttelse af sin adgang til sagsanlæg i medfør af råstoflovens § 43. Selskabets pligt til at begrænse sit tab kan ikke føre til et andet resultat.

Mosebrug A/S har alene gjort anbringender gældende til støtte for, at der foreligger et ekspropriativt indgreb, der kan begrunde et krav om erstatning og ikke til støtte for, at Naturklagenævnets afgørelse er ugyldig. Uanset at kravet om ekspropriationserstatning blandt andet støttes på anbringende om, at Naturklagenævnet ikke har haft grundlag for at meddele afslag på ansøgningen med den begrundelse, at dette har været nødvendigt for at beskytte de nærliggende aktive højmoser, er Mosebrug A/S' erstatningskrav ikke udelukkende støttet på, at Naturklagenævnet har truffet en afgørelse, som kunne være anfægtet under et annullationssøgsmål i medfør af råstoflovens § 43, stk. 1. Kravet om ekspropriationserstatning er således ikke betinget af forvaltningsafgørelsens ugyldighed, ligesom der ikke i øvrigt foreligger en sådan sammenhæng mellem retsgrundlaget for erstatning efter grundlovens § 73 og spørgsmålet om ugyldighed, at dette er til hinder for en stillingtagen til kravet om erstatning uden forudgående prøvelse i medfør af råstoflovens § 43 af Naturklagenævnets afgørelse.

Der er således ikke grundlag for frifindelse af Miljøministeriet og/eller Kommune eller afvisning af sagen allerede under henvisning til, at der ikke i forbindelse med en stillingtagen til kravet om ekspropriationserstatning efter grundlovens § 73 kan ske prøvelse af Naturklagenævnets afgørelse.

Som følge heraf tages Mosebrug A/S' principale påstand om, at sagen fremmes til realitetsbehandling, til følge."

Højesterets Anke- og Kæremålsudvalg afslog den 7. januar 2009 at give Miljøstyrelsen tilladelse til særskilt at kære kendelsen til Højesteret. Det fremgår af Miljøstyrelsens svarskrift af 13. maj 2009, at Miljøstyrelsen fortsat var af den opfattelse, at sagen burde have været anlagt mod Naturklagenævnet.

Før kendelsens afsigelse havde Mosebrug i et processkrift af 3. maj 2007 afgivet følgende bindende proceserklæring "Sagsøger gør under nærværende sag ikke gældende, at Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006 ... er ugyldig eller i øvrigt behæftet med retlige mangler". I processkrift II af 22. juni 2007 gentog Mosebrugs advokat, at gyldigheden af Naturklagenævnets afgørelse ikke blev anfægtet af Mosebrug, der havde krævet erstatning for ekspropriation, og ved pådømmelsen af denne påstand kunne afgørelsens indhold, begrundelse og konsekvenser fuldt efterprøves i forhold til de relevante kriterier i Grundlovens § 73. Det var endvidere Mosebrugs opfattelse, at sagsøgeren frit kunne fremsætte anbringender og synspunkter, der var uforenelige med Naturklagenævnets begrundelse, så længe dette tjente til en vurdering efter Grundlovens § 73. Miljøstyrelsens advokat fastholdt i processkrift af 31. juli 2007, at "proceserklæringen" ikke havde andet indhold end det, der fulgte af sagsøgerens påstand, nemlig at sagsøgeren ville have erstatning for det påståede tab som følge af Naturklagenævnets resultat. Miljøstyrelsens advokat henviste endvidere til i et processkrift af 25. januar 2008, at Mosebrug ikke havde et berettiget krav på at få prøvet afgørelsen præjudicielt i en sag mod en modpart (tidligere Skov- og Naturstyrelsen, nu Miljøstyrelsen), hvis argumentation nødvendigvis ville være hæmmet af de standpunkter, som Skov- og Naturstyrelsen havde indtaget under Naturklagenævnets behandling.

I Miljøstyrelsens påstandsdokument til brug for hovedforhandlingen i 2018 er der henvist til den bindende proceserklæring, der ifølge Miljøstyrelsens opfattelse er til hinder for, at Mosebrug under retssagen kan få prøvet, om Naturklagenævnets afslag i 2006 var unødvendigt, fordi der i stedet kunne have været meddelt en tilladelse med vilkår om

afværgeforanstaltninger, da dette vil indebære en prøvelse af, om nævnets afgørelse er behæftet med retlige mangler.

Heroverfor har Mosebrug anført, at proceserklæringen ikke har været omtalt i 10 år, mens parterne har udvekslet processkrifter om bl.a. betydningen af afværgeforanstaltninger, og der har været foretaget omfattende syn og skøn. Det er derfor Mosebrugs opfattelse, at det, der er hævdet af Miljøstyrelsen i relation til den bindende proceserklæring, ikke kan tillægges betydning.

Landsretten nægtede ved kendelse af 14. juli 2009 at udskille spørgsmålet om, hvorvidt Kommune var rette sagsøgte, til særskilt behandling.

Ved processkrift VI af 3. november 2009 hævdede Mosebrug sagen mod Kommune.

2. Retssagens baggrund, herunder afgørelsen af 22. marts 2005 fra Amt og Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006

Landsrettens tidligere omtalte kendelse af 9. juni 2008 indeholder bl.a. følgende sagsfremstilling og en gengivelse af Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006, hvori

Amts afslag af 22. marts 2005 på Mosebrugs ansøgninger om fortsat tørveindvinding også er gengivet:

”Sagsfremstilling

Mosebrug A/S har i en længere årrække drevet virksomhed med tørvegravning i dele af der er beliggende ved sydøst for og som indeholder de største af de tilbageværende områder med aktiv højmoser i Danmark.

Fra midten af 1700-tallet er dele af mosen blevet afvandet og opdyrket, og tørveindvinding i større stil til brændsel fandt sted i en periode efter 1. verdenskrig. Fra 1960-erne er der foretaget en industriel tørveindvinding til jordforbedring og vækstmedier til gartnerier og hobbyformål.

Denne indvinding er helt overvejende foretaget af Mosebrug A/S, der har haft indvindingsret på store arealer. Der er ikke aktiv højmoser på disse arealer, der tidligere har været genstand for tørveindvinding.

De arealer, som Mosebrug A/S har haft ret til tørveindvinding på, og som denne sag omhandler, udgør et sammenhængende område på omkring 450 ha beliggende mellem Mose, Mose, Mose og mosen, hvoraf nogle er aktive højmoser.

Et mindre areal på ca. 65 ha af området består af mose som defineret i naturfredningslovens § 3, men som ikke er aktiv højmose. Resten af arealerne er eller har været opdyrket, herunder været genstand for tørveproduktion, således at der allerede er indvundet anslået 80-85 % af de oprindelige tørvemængder.

Afgravning af tørvelagene i forudsætter, at der foretages en dræning af arealerne, således at grundvandsspejlet sænkes i forhold til det naturlige. Hvis en sådan grundvandssænkning får virkning på ikke kun selve tørveindvindingsområdet, men også på de omkringliggende aktive højmoser, kan det medføre, at højmosen udtørres, hvorefter spagnumplanterne dør, og naturtypen ødelægges.

Mosebrug A/S' indvinding af spagnum er reguleret af råstofloven, jf. lovbekendtgørelse nr. 886 af 18. august 2004.

Den tidligere råstoflov fra 1972 fastsatte i § 4, at forekomster i jorden, herunder tørv, kun kunne udnyttes efter tilladelse fra amtsrådet. Imidlertid var der ikke krav om tilladelse, hvis råstofindvindingen allerede var påbegyndt i 1972, eller hvis en indvindingsret var tinglyst, dog skulle der indgives en anmeldelse efter den dagældende råstoflovs § 5, stk. 2.

Mosebrug A/S indgav i overensstemmelse hermed anmeldelser vedrørende alle de arealer, som denne sag omhandler.

Ved senere ændringer af råstofloven blev de anmeldte rettigheder opretholdt, men ved lov nr. 237 af 8. juni 1977 § 22, stk. 2, blev det bestemt, at udnyttelse af sådanne forekomster efter den 1. juli 2003 krævede amtsrådets tilladelse efter lovens § 7. Afgørelser om ansøgninger om tilladelse skal træffes ud fra en afvejning af de hensyn, der er nævnt i råstoflovens § 3. Loven indeholder ikke særlige regler om erstatning ved afslag på en ansøgning, men det fremgår af lovens forarbejder, at der eventuelt kan blive tale om erstatning efter grundlovens § 73.

Amtsrådets (nu kommunalbestyrelsens) afgørelser kan efter § 13, stk. 1, påklages til Naturklagenævnet, hvis afgørelse ikke kan påklages til anden administrativ myndighed, jf. § 14, stk. 2. Klageberettiget er efter § 15 ud over adressaten blandt andet også offentlige myndigheder og en række organisationer.

Indtil den 1. januar 1997 var Skov- og Naturstyrelsen selv klageinstans for amtsrådets afgørelser efter råstofloven om indvinding på landjorden. I en periode sorterede området dog under Fredningsstyrelsen. I perioden fra den 1. januar 1992 til den 1. januar 1997 var der delt kompetence, således at Overfredningsnævnet og – fra den 1. juli 1992 – Naturfredningsnævnet traf afgørelse i særlig vigtige sager.

En generel beskyttelse af moser blev gennemført pr. 1. januar 1979 ved en ændring af den dagældende naturfredningslovs § 43, stk. 2, jf. lov nr. 219 af 24. maj 1978 § 1, nr. 15. Denne beskyttelsesregel svarer til den nugældende § 3, stk. 2, nr. 2, i naturbeskyttelsesloven om ”moser og lignende”.

og dermed de i sagen omhandlede arealer indgår i et habitatområde, som samtidig er fuglebeskyttelsesområde. Endvidere er arealerne i henhold til Regionplan 2001 udlagt som regionalt naturområde, og i 2009 vil der blive vedtaget en Natura 2000-plan for området.

De aktive højmoser, der ikke ligger i Mosebrug A/S' indvindingsområde, men nær ved, er en højt prioriteret naturtype i henhold til habitatdirektivet.

Den 1. juli 2003 udløb Mosebrug A/S' adgang til at grave tørv på grundlag af rettigheder anmeldt i henhold til råstofloven fra 1972.

Den 15. februar 2001 og den 4. marts 2002 ansøgte Mosebrug A/S om en forlængelse af de eksisterende tilladelser samt om tilladelse til at grave på et yderligere areal.

Den 27. juni 2003 meddelte Amt imidlertid kun tilladelse til indvinding af tørv til den 31. december 2003. Afgørelsen, som reelt var et afslag på det ansøgte, blev indbragt for Naturklagenævnet. Ved afgørelse af 3. juni 2004 forlængede Naturklagenævnet den midlertidige tilladelse til den 31. december 2004 for en del af det areal, som er omhandlet af denne sag. Yderligere indvinding for det resterende areal skulle afvente en samlet planlægning for naturgenopretning og ophør af tørveindvinding i

Amt meddelte den 22. marts 2005 endelig afslag på Mosebrug A/S' ansøgning om fortsat tørveindvinding for alle de omhandlede arealer.

Afgørelsen blev af såvel Mosebrug A/S som Skov- og Naturstyrelsen påklaget til Naturklagenævnet.

Ved afgørelse af 26. juni 2006 meddelte Naturklagenævnet med hjemmel i råstoflovens § 7, jf. § 3, afslag på Mosebrug A/S' ansøgninger om tilladelse til fortsat indvinding efter den 1. juli 2003.

Naturklagenævnets afgørelse var en stadfæstelse af Amts afgørelse af 22. marts 2005 med en ændret begrundelse.

Det hedder i Naturklagenævnets afgørelse nærmere:

” Amt har den 22. marts 2005 meddelt afslag i henhold til råstoflovens § 7 på en ansøgning om tilladelse til indvinding af sphagnum på et ca. 450 ha stort areal på matriklerne nr. og , der ejes af Fonde, samt nr. , og , der ejes af Mosebrug, alle i Kommune. Afgørelsen er påklaget til Naturklagenævnet af Mosebrug og af Skov- og Naturstyrelsen.

Amt har ligeledes den 22. marts 2005 meddelt afslag i henhold til råstoflovens § 7 på en ansøgning om tilladelse til indvinding af sphagnum på et ca. 95 ha stort areal på matr.nr. , i Kommune. Arealerne ejes af Fonde. Afgørelsen er påklaget til Naturklagenævnet af Mosebrug.

Sagens forhistorie

Naturklagenævnet meddelte i afgørelse af 3. juni 2004 tilladelse på nærmere angivne vilkår til midlertidig indvinding af sphagnum indtil den 31. december 2004. Det blev i nævnets afgørelse anført, at yderligere indvinding på de nævnte arealer burde afvente en samlet planlægning for naturgenopretning og ophør af tørveindvinding i bl.a. baseret på nærmere undersøgelser og vurderinger af, hvorvidt tørvegravning på de enkelte arealer vil påvirke beskyttede naturtyper. Sagen blev derfor hjemvist til fornyet behandling i Amt med henblik på en nærmere undersøgelse af, hvorvidt en fortsat tørveindvinding ville forringe de tilstødende højmossearealer. Naturklagenævnet har siden afgørelsen i juni 2004 og til denne afgørelse i juni 2006 ved delafgørelser afslået at forlænge tilladelsen til indvinding af sphagnum.

De påklagede afgørelser

Amt har den 22. marts 2005 meddelt de to afgørelser. Følgende gælder for begge afgørelser:

Området har geologisk set fået sin nuværende karakter i forbindelse med havets aflejring og erosion i stenalderen. Således er det flade område ved dannet på marine aflejring, bakken med Skov er en moræneø og kalkskrænterne ved bjerg, og er dannet af havets erosion i de kalkrige morænebakker. mose består af store højmosseflader, moser, små søer, hedearealer og skov. De ansøgte arealer er i henhold til Regionplan 2001 udlagt som regionalt naturområde. Arealanvendelsen må i disse områder ikke ændres, medmindre det tjener til opfyldelsen af målsætningen for naturområdet, jf. administrationsgrundlag af marts 2005 ”Tørveindvinding og naturgenopretning i nordlige og østlige del”.

Det ansøgte areal ligger ligeledes inden for habitatområde nr. 18 ” Skov og Skov” og fuglebeskyttelsesområde nr. 7 ”

...

Amts afgørelser

Amt har den 22. marts 2005 meddelt afslag på en ansøgning om tilladelse til indvinding af sphagnum på et ca. 450 ha stort areal ... i

Der er søgt om sphagnumindvinding ned til mineraljordsoverfladen.

Det er amtets vurdering, at en afvejning af erhvervsinteresserne i forhold til naturbeskyttelsesinteresserne, jf. råstoflovens § 3, fører til, at der bør tages væsentlige hensyn til naturbeskyttelsen. Der henvises i afgørelsen til det ansøgtes beliggenhed i habitatområde nr. 18 og fuglebeskyttelsesområde nr. 7, og habitatdirektivets artikel 6, stk. 3¹, om konsekvensvurdering af planer og projekter, der kan påvirke en lokalitet væsentlig. Amtet har udarbejdet en konsekvensvurdering for de ansøgte arealer. Det konkluderes i denne vurdering, at der ikke kan meddeles tilladelse til tørveindvinding på de ansøgte arealer på de vilkår, som ansøgningen indebærer. Under henvisning til kon-

sekvensvurderingen er det amtets opfattelse, at en tilladelse vil være i strid med habitatbekendtgørelsens § 4, stk. 3, nr. 8². Desuden henvises i afgørelsen til arealernes placering i et regionalt naturområde, hvilket betyder, at arealanvendelsen i disse områder ikke må ændres, medmindre det tjener til opfyldelse af målsætningen for naturområdet. På baggrund af en samlet planlægning for naturgenopretningen og ophør af tørveindvinding i

har amtet udarbejdet et administrationsgrundlag. Det vurderes, at det ansøgte væsentligt vil forringe mulighederne for naturgenopretning i tørveindvindingsområdet. Endelig fremgår det som begrundelse for afgørelsen, at ca. 65 ha ... er beskyttet mose i henhold til naturbeskyttelseslovens § 3.

Amt har ligeledes den 22. marts 2005 meddelt afslag på en ansøgning om tilladelse til indvinding af sphagnum på et ca. 95 ha stort areal ... i

Der er søgt om sphagnumindvinding ned til 30-50 cm over mineraljord for hele matriklen. Amtets afslag er også begrundet med de hensyn, som er gengivet ovenfor, herunder den udarbejdede konsekvensvurdering. Hertil kommer, at det ansøgte areal ... er beskyttet natur eng i henhold til naturbeskyttelseslovens § 3.

Matriklerne i begge afgørelser ligger inden for de områder, der i amtets administrationsgrundlag er delområde 1.2, 1.3, 1.4, 2.1 og 2.2 for tørveindvinding. Den tilhørende konsekvensvurdering omfatter ligeledes matriklerne i begge afgørelser.

Det konkluderes bl.a. i konsekvensvurderingen:

”Sandsynlig væsentlig påvirkning

På baggrund af vurderingerne i de foregående afsnit konkluderes det, at der ved imødekommelse af de ansøgte tilladelser til tørveindvinding med stor sandsynlighed vil ske væsentlig påvirkning af Natura2000 området på følgende punkter:

- Afgravning af delområderne 1.3 og 1.4 vil med stor sandsynlighed forringe de hydrologiske forhold direkte op ad Mose, hvilket sandsynligvis vil føre til en væsentlig negativ påvirkning af den højt prioriterede naturtype højmoser, som i forvejen er i ugunstig bevaringsstatus i området.
- Områdets integritet vil blive væsentligt påvirket, idet muligheden for at etablere sammenhængende højmoser og andre næringsfattige naturtyper under selvopretholdende og naturnære hydrologiske forhold forringes på grund af afgravningens irreversible karakter.
- Bevaringsmålsætningen for den prioriterede naturtype højmoser påvirkes væsentligt, idet den nødvendige genopretning og sammenbinding af naturtypen i den tidligere vidt udbredte højmoses centrale dele med stor sandsynlighed hindres og/eller udskydes i meget lang tid, hvis arealerne afgraves.
- Bevaringsmålsætningen for flere af området udpegede arter, herunder tinksmed, kongeørn, trane m.fl. påvirkes væsentligt, idet muligheden for at stabilisere de ustabile bestande gennem udbredelse af deres levesteder forsinkes eller hindres.

Sandsynlige påvirkninger med ukendt omfang

Den stærkt forøgede fare for brand i området på grund af de åbne og drænde tørvegravningsflader risikerer at medføre mindre eller større ødelæggelser, som kan skade områdets udviklingsmuligheder på længere sigt.

Konklusion

På baggrund af ovenstående kan det ikke uden rimelig tvivl udelukkes, at der vil ske en væsentlig negativ påvirkning af områdets integritet ved tørvegravning på de ansøgte arealer og vilkår. Mosebrug har ikke ønsket at indgå i en forhandling om en reduktion af indvindingsmængderne, som foreslået af amtet. Der kan derfor ikke meddeles tilladelse til indvinding af tørv på de ansøgte arealer og vilkår.”

Af amtets administrationsgrundlag fremgår, at der inden for hele planlægningsområdet (som de ansøgte arealer er en del af) i alt er ca. 7 millioner m³ tørv. Det er dog ikke al tørv, der er lige velegnet til industriel produktion, fordi overjordlaget i nogle områder er blandet i tørv. I andre områder kan der være trærodde, som gør indvindingen urentabel. Af hensyn til naturgenopretningen kan der være stillet vilkår om, at der skal efterlades eksempelvis 0,5 m tørv. Fraregnes fra 0,3-0,5 m tørv udgør de mulige anvendelige mængder højst ca. 3,5 millioner m³ tørv. Mosebrug har tidligere angivet, at virksomheden regner med, at der er ca. 3 millioner m³ anvendelig tørv i hele Amtet har på kortbilag i administrationsgrundlaget angivet, hvor mange m³ tørv, der vil kunne indvindes i de forskellige delområder, herunder de ansøgte, når der stilles vilkår om, at der skal efterlades mellem 0,3-0,5 m tørv.

Klagerne og parternes centrale indlæg

Parterne er kommet med omfattende indlæg, der bl.a. handler om fortolkning af habitatdirektivet, råstofloven, forvaltningsloven, EU-retten generelt og grundloven, såvel som den konsekvensvurdering amtet har udarbejdet. Indlæggene danner grundlag for nævnets afgørelse, og gengives alene i stærkt forkortet form.

...

Klagen fra Mosebrug

Klagen omfatter begge amtets afgørelser af 22. marts 2005. Klager finder, at afgørelserne bør ophæves og erstattes af tilladelser til den ansøgte sphagnumindvinding med en varighed af 10 år, alternativt en kortere periode eller evt. tilladelser til indvinding på nærmere angivne vilkår.

Der henvises i klagen til, at en afgørelse efter råstoflovens § 7 skal indeholde en nærmere afvejning af de involverede interesser, herunder de erhvervs- og samfundsmæssige interesser i forhold til bl.a. naturbeskyttelseshensyn. Det er klagers vurdering, at amtets afgørelse alene er begrundet i hensynet til naturbeskyttelsen. Der refterer efter klagers skøn ca. 2,75 mio. m³ råvarer på alle de arealer, som selskabet råder over i Vildmosen. Indvindingen forventes afsluttet i løbet af de kommende ca. 10 år. Der eksisterer ingen mulighed for substitution af denne råvaremasse på andre

lokaliteter i Danmark. Tørvematerialet i er af national interesse. Der afsættes til hele landet og eksportmarkedet. Tørven indgår i forsyningsgrundlaget for ca. 50 % af danske gartneriers forbrug af substrater. Der er således væsentlige samfundsinteresser forbundet med indvindingen.

Klager anfører videre, at indvindingen på de omhandlede arealer, med undtagelse af ejendommen matr.nr. 1gæ, er baseret på anmeldte rettigheder, der nyder særlig beskyttelse i henhold til grundlovens § 73. Fortsat indvinding på de ansøgte arealer strider ikke mod habitatbeskyttelsen af tilstødende arealer, og de meddelte afslag strider mod det almindelige proportionalitetsprincip, idet risikoen for en evt. negativ påvirkning af tilstødende arealer kan imødegås ved fastsættelse af vilkår om enkle afværgeforanstaltninger. Hvis fortsat indvinding strider mod habitatbeskyttelsen af tilstødende arealer, må disse regler vige for hensynet til klager, der er undergivet grundlovmæssig beskyttelse.

Klager anerkender ikke forpligtelsen til at udarbejde en konsekvensvurdering efter artikel 6, stk. 3. Hvis der skal udarbejdes en konsekvensvurdering, så kan forsigtighedsprincippet ikke stå alene, men begrænses af principperne om proportionalitet. Amtets konsekvensvurdering er ikke retvisende, bl.a. fordi amtet har lagt afgørende vægt på, at fortsat gravning vil betyde en fortsat udtørring af de eksisterende højmoser og nedbrudte højmoser i Mose, og Mose. Risikoen herfor vil kunne imødegås med enkle midler, og en fortsat indvinding vil derimod alene efter omstændighederne kunne forsinke den ønskede proces. Genopretningen af højmosen vil strække sig over et samlet tidsrum på ca. 1000 år, hvilket skal sammenholdes med, at klager vil kunne tilendebringe indvindingen af sphagnum inden for de næste ca. 10 år.

Etableringen af højmoservegetation, uanset at der efterlades et tykt lag uomsat højmosetørv, er et yderst usikkert forehavende. Der er på verdens plan få vellykkede projekter. Teorien om, at der bør efterlades tørvebalke af en vis bredde for at modstå ”bølgerosion” holder ikke efter en nærmere analyse. Bølgedannelse er en funktion af vind og afstand. Vinden kan blæse over vandfladen, og i bundgravens længde (ca. 500 m), og bølgedannelsen vil være langt mere effektiv og ikke kunne imødegås af tilbageværende tørvebalke.

Amtets begrundelse for afgørelserne med henvisning til regionplanen er forkert, idet regionplanlægningen ikke er bindende for borgerne, men alene er bindende for den underordnede planlægning, og administration af skønmæssige beføjelser. Henvisningen til, at dele af området ... er beskyttet efter naturbeskyttelseslovens § 3, illustrerer tydeligt, at amtet har gjort sig umage for at medtage alle de synspunkter, som på den ene eller anden måde kan understøtte naturbeskyttelseshensynet, uanset om de enkelte synspunkter måtte være relevante eller ej. Derimod har amtet ikke gjort sig tilsvarende anstrengelser for at medtage de samfundsmæssige og erhvervsmæssige interesser i fortsat indvinding.

Sammenfattende finder klager, at afvejningen af de implicerede hensyn må føre til udstedelse af de ansøgte tilladelser af sædvanlige varighed og på

sædvanlige og rimelige vilkår. Fortsat indvinding på de ansøgte arealer strider ikke mod habitatbeskyttelsen af tilstødende arealer, og de meddelte afslag strider mod det almindelige proportionalitetsprincip, idet risikoen for en evt. negativ påvirkning af tilstødende arealer kan imødegås ved fastsættelse af vilkår om gennemførelse af enkle afværgeforanstaltninger. Såfremt nævnet måtte komme frem til, at fortsat indvinding strider mod habitatbeskyttelsen af tilstødende arealer, må disse regler vige for hensynet til klager, der er undergivet grundlovmæssig beskyttelse, og en tilladelse til aktiviteterne må meddeles. Det er klagers overordnede opfattelse, at afgørelserne ikke er begrundet i hensyn til naturinteresser, men derimod et ønske om hurtigst muligt at få igangsat et ambitiøst naturgenopretningsprojekt i

Amtets udtalelse om klagen fra Mosebrug

Amtet har ifølge artikel 6, stk. 3, pligt til at afslå ansøgte planer og projekter, hvis det efter en konkret vurdering ikke uden rimelig tvivl kan fastslås, at det påtænkte projekt ikke vil skade lokalitetens integritet. Den planlagte naturgenopretning med vandstandshævning inden for ansøgningsområdets konsekvensområde iværksættes primært med det formål at beskytte Høstemark Mose. Desuden er formålet for det samlede ansøgningsområde at bringe sphagnumvækst i udbredelse som kompensation for ugunstig bevaringsstatus og at etablere andre habitatnaturtyper. Det er hensigten at sammenbinde de prioriterede fragmenterede moseområder, så det samlede moseområdes økologiske integritet beskyttes og styrkes, hvilket fremgår af konsekvensvurderingen og administrationsgrundlaget. En begrænset yderligere tørveindvinding i delområde 2 er forenelig med naturbeskyttelses- og naturgenopretningsformålene. Det afgørende og bærende synspunkt i konsekvensvurderingen og administrationsgrundlaget er, at størstedelen af den resterende tørv skal efterlades på de ansøgte arealer, da efterladt tørv er en væsentlig forudsætning for beskyttelsen af Mose og for naturgenopretningen. Amtet er klar over, at der ikke kan etableres en intakt højmoser fra begyndelsen. Men naturtyper med højmosens udviklingsstadier og højmosens arter kan etableres. Hvis de sidste tørverester bortgraves, vil der kun kunne dannes blanke vandflader med ensartet og mindre værdifuld natur. Hvis enkelte dele af amtets samlede planlægning trækkes ud af planen, kan det få væsentlige følger for resten af planen. Vandstands- og graveniveauer og naturgenopretningsformål er nøje afstemt. Amtet er fortsat indstillet på at meddele tilladelse til tørveindvinding på arealerne med anmeldte rettigheder og på matr.nr. 1gæ i overensstemmelse med administrationsgrundlaget.

Tørveressourcen har en stor værdi som naturressource som grundlag for naturgenopretning med henblik på begyndende højmosedannelse. Beliggenheden af arealerne i disse to sager anser amtet som yderst værdifuld. Beliggenheden gør tørveressourcen velegnet til at medvirke til beskyttelse og udbredelse af de naturtyper, der udgør en del af udpegningsgrundlaget for habitatområdet

Det er afgørende for en fremtidig, succesfuld naturgenopretning, at den hydrologiske sammenhæng i området i videst muligt omfang genskabes, hvilket medfører en vandstandshævning på de omhandlede arealer. Med områdets nuværende topografi vil dette resultere i dannelse af mindre ønskede naturtyper, hvis den resterende tørv afgraves.

Vandstandene kan varieres, hvilket i udstrakt grad finder sted for tiden. For at opnå en sammenhængende vandstand i hele området, der er optimal for beskyttelse af moser og som samtidig er gunstig for naturgenopretning, er de vandstande, som amtet har fastlagt, de mest hensigtsmæssige. Der er redegjort nærmere for dette i administrationsgrundlaget og udtalelsen til klagen fra Skov- og Naturstyrelsen. Der er hydrologisk sammenhæng ved Høstemark Mose, men ikke ved Det overordnede formål med at etablere et sammenhængende hydrologisk bassin mellem de intakte moser er, at der etableres en robust løsning i hele habitat- og fuglebeskyttelsesområdet. Et sådant vandspejl vil effektivt beskytte Mose mod yderligere udtørring og skabe basis for udbredelse af sphagnumvækst og andre habitatnaturtyper øst for Postlandmose.

På arealer med anmeldte rettigheder er der 30-50 cm tørv tilbage mellem balkene. I balkene er tørvetykkelsen op til 1 m. På disse arealer kan andre naturtyper etableres. Variationen i terrænet, som forekommer af de resterende tørveforekomster, er væsentlige for variationen i naturtypeetableringen, da der ellers kun dannes en stor sø. De resterende tørveforekomster er væsentlig for, at der opnås tilstrækkelig variation i terræn og fugtigheden for forskellige naturtypeetableringer. De resterende balke skal bryde store vandspejl og bølgedannelse. Balkens længderetning er nord-syd, hvilket passer fint med at bryde de fremherskende vestlige vinde med følgende dæmpninger af bølgedannelse.

Vandstandshævning inden for hele området har flere formål, herunder at genskabe højmose og andre våde naturtyper, og at sammenbinde de tilbageværende, isolerede højmoserester. Vandstandshævningen og naturtyperne skal derfor have en funktionel og robust afgrænsning, hvilket findes inden for delområderne 1 og 2, der afgrænses af de vandstandsede vejdæmninger. I fondenes rapport fra 2005 fremgår det desuden, at den sænkede grundvandsstand på arealerne øst for Ny kan medføre sætninger i lagene under vejen og smalsporbanen, hvilket igen tilsyneladende begrænser muligheden for at hæve vandstanden i den østlige gravebane 13 i Dette synspunkt har ikke tidligere være fremført som argumentation for hurtig vandstandshævning øst og vest for vejen med henblik på beskyttelse af Jo længere tid der går inden vandstanden hæves øst for vejen, jo mere kan vejen synke og jo mindre kan vandstanden hæves vest for vejen.

Om forsøg med sphagnumvækster oplyser amtet, at forsøget efter blot to år har vist, at det kan lade sig gøre at etablere sphagnumvækst på arealer, der tidligere er blevet brugt til tørvegravning. Sphagnummosserne er begyndt at gro, og selv om sommeren 2005 var særdeles tør, overlevede meget sphagnum. I forsøgsområdet er der visse steder næsten afgravet til mineraloverfladen, hvilket imidlertid ikke har ført til, at vandet i gravene er uegnet til sphagnumvækst.

Amtet finder det ikke muligt at angive sandsynlige erstatningsbeløb, men har gengivet fire eksempler på mulige erstatningsstørrelser i bilag til udtalelsen. Eksemplerne er beregnet ud fra kendskab til tidligere udbud og priser

ved en minimumspris på 15 kr. pr. m³ og maksimumspris på 60 kr. pr. m³, samt under forudsætning af maksimal og minimal tørveindvindingsmængde. Erstatningsbeløbene varierer i eksemplerne fra ca. 14,1 mio. kr. til 33,9 mio. kr., 56,1 mio. kr. og 135,6 mio. kr. Det er videre anført, at det ved vurderingen af, om der skal betales erstatning, generelt vil kunne spille ind, om området i forvejen er udnyttet i vidt omfang, og hvor meget tørv der er tilbage. Det må således tages i betragtning, at 80-85% af de oprindelige tørvemængder er indvundet, og det derfor kun er en uundværlig rest af den dårligste tørvekvalitet, der er tilbage til naturgenopretning. For så vidt angår retten til erstatning efter grundloven anfører amtet, at det må nærmere afklares, om reguleringen af tørveindvinding i dette tilfælde er hel eller delvis erstatningsfri. Det er amtets opfattelse, at de internationale naturbeskyttelsesregler falder ind under kategorien ”kvalificerede samfundsmæssige hensyn”, som er omtalt i forarbejderne til råstofloven.

Klagen fra Skov- og Naturstyrelsen

Klagen omhandler kun afgørelsen af 22. marts 2005 om afslag på ansøgningen om tilladelse til indvinding af sphagnum på et ca. 450 ha stort areal ... hvorpå der er anmeldte rettigheder. Styrelsen anfører i den uddybende klage bl.a.:

Styrelsen anfægter ikke de dele af amtets afslag og vurderinger, som handler om forringelser og forstyrrelser af eksisterende Natura2000 typer eller arter, eller andre forhold end Natura2000. Klagen vedrører alene amtets afgørelse om genopretningsaspekter i relation til Natura2000. Styrelsen mener, at amtet er gået for langt i sin tolkning af forpligtelsen til at tage hensyn til mulig naturgenopretning i en konsekvensvurdering efter artikel 6, stk. 3. Styrelsen udtalte bl.a. i notat af 18.maj 2004, at nødvendige bevaringsforanstaltninger kan omfatte arealer, som ikke i dag rummer naturtyper eller levesteder, hvis det er nødvendigt for at opnå gunstig bevaringsstatus. Efter styrelsens opfattelse er der ingen pligt i artikel 6, stk. 3, til at afslå en ansøgning begrundet i genoprettelsesaspekter, medmindre det er dokumenteret, at naturgenopretning på pågældende delareal er nødvendigt for at opnå gunstig bevaringsstatus for de tilgrænsende arealer, hvor naturtypen findes. En sådan nødvendighed ses ikke sandsynliggjort i nærværende sag. Amtets vurdering er baseret på det generelle forhold, at en Natura2000 art (tinksmed) og type (højmose) har ugunstig bevaringsstatus og findes i samme Natura2000 område.

Ved ugunstig bevaringsstatus er styrelsen enig i, at direktiverne fordrer en indsats, men det indebærer ikke nødvendigvis, at indsatsen skal foregå på de arealer, ansøgningerne handler om. Stor og hurtig (og med ret stor sandsynlighed tilstrækkelig) naturgenopretningseffekt kan forventes ved indsats på andre arealer, som allerede rummer Natura2000 naturtyper, blot i en ugunstig tilstand. Sådanne arealer er der mange af i området, idet udtørring og tilgroning har forringet store randarealer i både Mose, Paraplymose og Mose. De vigtigste årsager til ugunstig bevaringsstatus for højmose i området er de unaturlige hydrologiske forhold, tilgroning og heraf følgende reduktion i bestanden af karakteristiske arter. Ved at genoprette naturlig hydrologi på de registrerede forekomster af Natura2000 naturtyper kan tilstanden bedres hurtigt også mht. tilgroning og ka-

rakteristiske arter. Endvidere kan væsentlige arealer af nedbrudt højmoser inden for få år forbedres tilstrækkeligt til at blive aktiv højmoser, hvorved arealet af sidstnævnte kan øges nok til at bevirke gunstig bevaringsstatus. Der er slet ikke tilsvarende sikkerhed for eller hurtighed forbundet med den tænkte genopretning til højmoser på de pt. gravede arealer. Styrelsen anser det ikke for sandsynliggjort, at det er nødvendigt af hensyn til Natura2000 forpligtelsen at genoprette netop de arealer, som ansøgningerne handler om. Genopretning på hidtidigt naturareal er sandsynligvis nok til i løbet af en kortere årrække at øge arealet af højmoser tilstrækkeligt til, at arealkriterierne for gunstig bevaringsstatus er opfyldt. Tilsvarende ses det ikke sandsynliggjort i konsekvensvurderingen, at det er nødvendigt at sammenbinde de forskellige delarealer af højmosen med hinanden, herunder at nogen af højmosens karakteristiske arter har behov for nævnte sammenbinding for at opretholde deres bestande langsigtet.

Sammenfattende finder styrelsen ikke, at amtets materiale afdækker forhold som medfører, at der skulle være en nødvendighed eller forpligtelse afledt af direktiverne til at naturgenoprette nogen af de delarealer, som er graveområdet. Dermed ikke være sagt, at genopretning ikke kan være ønskelig ud fra de andre hensyn, der er nævnt (fredning, §3-beskyttelse, regionplanlægning). I de tilfælde bør naturgenopretning prioriteres ud fra nationale hensyn, herunder både hensynet til naturen og tørv som en begrænset råstofresourcer.

Hovedspørgsmålet for Naturklagenævnet er derfor, om det af hensyn til forpligtelserne efter Natura2000 er nødvendigt at standse hele indvindingen i de ansøgte områder, herunder om amtets vurderinger af behovet for naturgenopretning kan anses for tilstrækkelige til at afvise begrænset tørvegravning på vilkår i et område, hvor der er anmeldte rettigheder i henhold til råstofloven. Såfremt nævnet finder, at habitatforpligtelserne ikke forhindrer en begrænset tørveindvinding på vilkår anmodes nævnet om at hjemvise sagen til amtets nærmere behandling, herunder detaljeret planlægning for naturgenopretning og tørveindvinding i området. Styrelsen henviser i øvrigt til, at amtet i konsekvensvurderingen har anført, at der er indvindingsmuligheder i område 2.2, samt områderne 3-5 uden for det ansøgte område.

Amtets udtalelse om klagen fra Skov- og Naturstyrelsen

Det er principielt forkert, når styrelsen i klagen kræver, at amtet skal kunne dokumentere, at naturgenopretning på det pågældende delareal er nødvendig for at opnå gunstig bevaringsstatus. Det skal på objektive, videnskabeligt grundlag kunne dokumenteres, at en forringelse af mulighederne for naturgenopretning på grund af tørveindvinding på de ansøgte arealer uden rimelig tvivl ikke vil skade områdets integritet væsentligt med hensyn til bevaringsmålsætningen. Amtet vurderer ikke, at det sidste er muligt ud fra den foreliggende viden – tværtimod. Det kan da heller ikke læses ud fra styrelsens vurdering, som begrænser sig til at bemærke, at det "*med ret stor sandsynlighed*" vil være tilstrækkeligt med andre tiltag end naturgenopretning på de ansøgte arealer. Amtet har pligt til, indtil andet er dokumenteret, at meddele afslag til aktiviteter, der risikerer at ødelægge mulighederne for at genoprette gunstig bevaringsstatus for området.

Amtet har i konsekvensvurdering beskrevet såvel hvorfor genopretning er nødvendig, som hvordan genopretning af de ansøgte områder effektivt kan bidrage til opnåelse af gunstig bevaringsstatus.

Naturtypen aktiv højmoser er i henhold til definitionen af gunstig bevaringsstatus i habitatdirektivets artikel 1 truet på alle tre områder:

1. Areal: der sker en langsom og antageligt fortsat udtørring i kanten af alle moserester, i nogle tilfælde så markant, at arealerne ikke længere kan klassificeres som aktiv højmoser. Årsagen er, at de naturlige hydrologiske forhold er stærkt forstyrrede inden for mosens udbredelsesområde. Ammoniaknedfald over tålegrænsen bidrager til yderligere degradering.
2. Struktur og funktion: flere af områderne med højmoser er tørre. Porsmoser, Mose og den nordlige del af Mose har kun få eller ingen højljer og tilgroning med birk ses flere steder. Den biologiske sammenhæng mellem højmoseresterne er brudt til skade for udveksling af arter og gener. Den for højmoser naturlige, sammenhængende hydrologi er ødelagt.
3. Flere af de karakteristiske arter lider under fragmenteringen af højmoseresterne. Det er meget sandsynligt, at deres udbredelsesområde inden for overskuelig fremtid vil blive mindsket.

Hverken højmoser eller tinksmed er i gunstig bevaringsstatus i området. Årsagerne hertil er primært fortsat arealindskrænkning og degradering på grund af dræning (højmosen), fragmentering (karakteristiske arter) og tilbagegang og efterfølgende mangel på egnede biotoper (tinksmed). Det følger af den nuværende ugunstige bevaringsstatus, at naturgenopretning er nødvendig for at afhjælpe disse forhold, og at genopretningen nødvendigvis skal modvirke såvel arealindskrænkning og fragmentering som mangel på egnede biotoper.

Amtet har med planlægningen for området tilstræbt en langsigtet og robust helhedsløsning. Der er derfor ikke arbejdet med modeller, der kræver yderligere opdeling af de ansøgte områder i forskellige delområder, hvor vandstandene reguleres med pumper på grund af varierende graveniveauer. Der er lagt vægt på at forbinde de tilbageværende højmoserflader og områder med høj genopretningsværdi (matr.nr. 1gæ) på en så naturlig måde som muligt. De barrierer, der i forvejen forekommer i form af veje i området, er anvendt som afgrænsning af forskellige graveniveauer, vandstands niveauer og genopretningsformål. Alternativ hertil er udlæg af 250-500 m bufferzoner omkring de eksisterende højmoserflader, og sikre en forøgelse af arealer med højmoser inden for disse områder. Det vil imidlertid ikke føre til en sammenbinding af de eksisterende højmoserflader.

Den kritiske gravedybde er allerede nået i de ansøgte områder. De tilbageværende balke, som indeholder ca. 80-100 cm tørv, er vigtige bølgebrydere i de kommende genopretningsområder, hvis der skal kunne genskabes naturnære og selvregulerende hydrologiske forhold med mulighed for genvækst af højmoser og andre mere eller mindre næringsfattige naturtyper på arealerne. Fortsat gravning i området vil derfor også betyde, at tørvlaget bliver yderligere reduceret under det kritiske niveau, og at store dele af områderne

på sigt vil blive fuldstændig dækket af sødannelse, hvis der ikke opretholdes kunstig pumpning. Herved vil en række naturtyper, af meget stor betydning som yngle- og fourageringsområder for dele af udpegningsgrundlaget, ikke kunne indfinde sig på arealerne inden for en overskuelig tid.

For så vidt angår styrelsens anmodning om at hjemvise sagen til amtets fornyede planlægning anfører amtet, at amtet i planlægningen for området allerede i vid udstrækning har imødekommet behovet for fremtidige indvindingsmuligheder, idet der fortsat er mulighed for tørveindvinding i habitat- og fuglebeskyttelsesområdet på store arealer øst for det ansøgte. Indvindingen kan foregå, hvor der er betydelige tørveforekomster, og hvor indvindingen kan ske uden væsentlig negativ påvirkning for områdets integritet og bevaringsmålsætning. Amtet har under sagsbehandlingen tilbudt Mosebrug, at en begrænset tilladelse kunne gives på matr.nr. 1ci m.fl., så der i overensstemmelse med administrationsgrundlaget kunne indvindes en klynerække med dybde på 35 cm. Selskabet ønskede ikke en sådan tilladelse. Yderligere begrænsede muligheder for indvinding af tørv på de ansøgte arealer kan blive aktuel i forbindelse med gennemførelse af naturgenopretningen i området. Disse muligheder kan først vurderes nærmere i forbindelse med en detailplanlægning, der sikrer en tilfredsstillende genopretning af de aktuelle arealer. Det er imidlertid ikke hensigtsmæssigt, at amtet bekoster en dyr og tidskrævende detailplanlægning af naturgenopretning i området med fare for, at tilladelser eller afslag igen risikerer at blive anket med fornyet sagsbehandling og detailplanlægning som resultat. Amtet anmoder derfor – i givet fald sagen hjemvises – Naturklagenævnet om en klar udmelding om, i hvilket omfang der kan graves og hvilke vilkår der skal stilles, for at habitatdirektivet overholdes.

Sammenfattende er det fortsat amtets vurdering, at en forringelse af mulighederne for naturgenopretning i de ansøgte områder i væsentlig grad vil påvirke områdets integritet og bevaringsmålsætning. Naturgenopretningen af de aktuelle områder må anses for en nødvendig bevaringsforanstaltning, der vil bidrage til at:

- sikre den arealmæssige udbredelse af naturtypen højmose,
- genoprette sammenhængen mellem de fragmenterede moserester og dermed sikre bestande af truede karakteristiske arter, samt
- genskabe tilstrækkeligt med egnede biotoper til tinksmed og andre fuglearter på udpegningsgrundlaget.

Det er amtets vurdering, at fortsat tørvegravning på de ansøgte arealer vil skade områdets integritet i væsentlig grad og dermed være i strid med habitatdirektivets artikel 6, stk. 3. Der henvises til hjertemuslingedommens præmisser³ om konsekvensvurdering efter artikel 6, stk. 3.

Øvrige bemærkninger

Der henvises i begge klager og i amtets udtalelser flere gange til Skov- og Naturstyrelsens notat af 18. maj 2004. Notater er udarbejdet til Naturklagenævnet i forbindelse med den tidligere sag om tørveindvinding i Lille Vildmose. Det fremgår af følgebrevet til notatet, at forudsætningerne for styrelsens vurdering på daværende tidspunkt var, at tilladelse højst løber indtil

Natura2000 planen vedtages, at der ved udløb efterbehandles til naturformål, med vilkår om bl.a. at efterlade mindst 50-100 cm tørv afhængigt af lokalitet, og at tilladelse ikke gives på arealer, hvor det er til væsentlig skade for naturgenopretningsprojekter egnede til genopretnings af bevaringsstatus.

Begge klagere har desuden fastholdt og uddybet de oprindelige klager, samt kommenteret indlæggene fra fonde, herunder de tilsendte rapporter.

Mosebrug har bl.a. anført, at

- amtet ikke har vurderet sagerne i lyset af de særlige juridiske rammer, der gælder i sager om anmeldte rettigheder. Afgørelsen er alene begrundet i hensynet til naturbeskyttelsen, og der er ikke foretaget en interesseafvejning i forhold til de betydelige erhvervsmæssige og samfundsmæssige interesser, der er i indvinding af sphagnum i Lille Vildmose. Klager er uenig i amtets opfattelse af, at de internationale naturbeskyttelsesregler falder ind under kategorien "kvalificerede samfundsmæssige hensyn", som er omtalt i forarbejderne til råstofloven,
- de tilsendte rapporter understøtter det af klager anførte om, at råstofindvinding er foreneligt med naturhensynene i området, og
- amtets sagsbehandling har været præget af politiske visioner og holdninger til arealanvendelsen i imod tørveindvinding, fremfor faktuelle og saglige forhold. Amtet er styret af en snæver kreds af personer med tilknytning til amtets naturkontor, som er helt frigjort fra de relevante juridiske rammer og almindelige principper om objektivitet og saglighed.

Skov- og Naturstyrelsen har bl.a. anført, at

- der med en indsats på de eksisterende, registrerede Natura2000 typeareal vil kunne opnås store forbedringer af bevaringsstatus. Genopretning af naturlig hydrologi på arealer, der rummer Natura2000, er en alternativ mulighed til amtets plan om genopretning på de ansøgte arealer. En mulighed der sandsynligvis vil kunne få stor og hurtig effekt, og
- det bør vurderes, om der kan være grundlag for indvinding på vilkår inden for det ansøgte områder med anmeldte rettigheder, under hensyn til habitatforpligtelsen, den kommende Natura2000 plan, genopretning på de tilgrænsende arealer, hvor naturtypen findes og evt. andre forhold.

Amt har heroverfor fastholdt og uddybet tidligere fremsendte udtalelser og materiale og desuden anført, at de tilsendte rapporter understøtter amtets hidtidige synspunkter i sagen, herunder at

- det er den samlede afvanding, som har haft negativ indflydelse på højmosearealerne,
- det er usikkert, om vi endnu har set langtidsvirkningerne af den foretagne afvanding og tørvegravning,
- det vurderes, at en bufferzone på 300 m vil være passende til at beskytte eksisterende moserester mod yderligere negativ påvirkning,
- der vil være behov for vandstandshævning omkring moserne med en så høj vandstand som muligt,

- det vil være nødvendigt med tæt tørv i bunden af gravearealerne for at hindre nedsivning,
- tiltagene bør iværksættes snarest muligt.

Amtet fastholder vurderingen af, at fortsat gravning og dræning på de ansøgte arealer i væsentlig grad vil skade lokalitetens integritet og bevaringsmålsætning. Yderligere gravning vil irreversibelt forringe lokalitetens mulighed for at udvikle sig i retning af gunstig bevaringsstatus, og dermed være i strid med habitatdirektivets forpligtelser.

Fondene og forfatterne til rapporterne har desuden kommenteret klagernes forståelse og fortolkning af rækkevidden af de fremsendte rapporter.

Naturklagenævnets afgørelse

...

Erhvervsmæssig indvinding af råstoffer kræver tilladelse efter råstoflovens § 7, stk. 1. I vurderingen af om der skal meddeles en tilladelse skal der på den ene side lægges vægt på råstofressourcernes omfang og kvalitet og en sikring af råstofressourcernes udnyttelse samt tages erhvervsmæssige hensyn. På den anden side skal der bl.a. lægges vægt på miljøbeskyttelse og naturbeskyttelse, herunder bevarelsen af landskabelige værdier og videnskabelige interesser, jf. råstoflovens § 3.

Efter habitatbekendtgørelsens § 4 må den myndighed, der er tillagt kompetence til at træffe afgørelse efter de almindelige regler i den lovgivning, der regulerer det pågældende forhold, ikke give de i stk. 3 nævnte tilladelser, dispensationer, godkendelser m.v., såfremt dette kan indebære forringelse af områdets naturtyper og levestederne for arterne, eller kan medføre forstyrrelser, der har betydelige konsekvenser for de arter, området er udpeget for. Tilladelse til råstofindvinding på land efter råstoflovens § 7, stk. 1, er nævnt i bekendtgørelsens § 4, stk. 3, nr. 8. En tilladelse efter råstofloven § 7, stk. 1, forudsætter derfor en vurdering i henhold til habitatbekendtgørelsen forud for den almindelige interesseafvejning efter råstofloven.

Det skal ved eventuelle tilladelser, dispensationer, godkendelser m.v. jf. § 4, der vil kunne påvirke et internationalt naturbeskyttelsesområde væsentligt, fremgå af afgørelsen, at tilladelsen ikke indebærer forringelse af naturtyperne og levestederne for arterne i området eller medfører forstyrrelser, der har betydelige konsekvenser for de arter, området er udpeget for, jf. bekendtgørelsens § 6, stk. 3.

Bestemmelserne i habitatbekendtgørelsens §§ 4 og 6 gælder både ved tilladelser til projekter i og udenfor de internationale beskyttelsesområder. Ved tilladelser udenfor områderne skal myndigheden tage stilling til om projektet kan påvirke de arter og naturtyper, som et nærliggende internationale naturbeskyttelsesområde er udpeget for. I den konkrete sag ligger alle arealer inden for habitat- og fuglebeskyttelsesområde, men prioriterede naturtyper og arter findes kun på arealer, der grænser op til de ansøgte indvindingsområder.

EF-domstolen har fastslået, at habitatdirektivet finder direkte anvendelse i forhold til medlemsstaternes administration af områderne. Af direktivets artikel 6, stk. 3, fremgår, at de kompetente myndigheder først kan give deres tilslutning til et projekt, når de har sikret sig, at det ikke skader lokalitetens integritet.

I hjertemuslingedommen⁴ præciseres det nærmere, hvornår denne betingelse er opfyldt. Den pågældende myndighed kan således kun give tilladelse til en ansøgt aktivitet på betingelse af, at den ”ud fra konklusionerne i vurderingen af denne aktivitets virkninger på den omhandlede lokalitet under hensyn til bevaringsmålsætningen for denne, har opnået vished for, at aktiviteten ikke har skadelige virkninger for den pågældende lokalitets integritet. Det forholder sig således, når det ud fra et videnskabeligt synspunkt uden rimelig tvivl kan fastslås, at der ikke er sådanne virkninger”.

Vurderingen af om et projekt skader lokalitetens integritet må ske på baggrund af de Natura2000-planer, der skal udarbejdes for alle habitatområder. Indtil disse planer foreligger i 2009, er bevaringsmålsætningen for habitatområder ”gunstig bevaringsstatus”. Gunstig bevaringsstatus skal ifølge habitatdirektivets artikel 1 defineres ud fra følgende kriterier:

”Naturtyper

- naturtypens areal skal være stabilt eller i udbredelse,
- naturtypens struktur og de særlige funktioner, der er nødvendige for naturtypens tilstedeværelse på lang sigt, skal være til stede her og nu og i overskuelig fremtid, og
- arter, der er karakteristiske for den pågældende naturtype, skal have en gunstig bevaringsstatus, jf. nedenfor om arter.

Arter

- arten skal på lang sigt opretholde sig selv som en levedygtig bestanddel af dens naturlige omgivelser,
- artens naturlige udbredelsesområde må ikke være i tilbagegang eller blive mindsket i en overskuelig fremtid, og
- der skal være et tilstrækkeligt stort levested til på lang sigt at bevare bestanden.”

Fravigelse af bestemmelserne i habitatbekendtgørelsens § 4 kan kun ske, når der foreligger bydende nødvendige hensyn til væsentlige samfundsinteresser, herunder af social eller økonomisk art, fordi der ikke findes nogen alternativ løsning, jf. bekendtgørelsens § 7. En fravigelse skal i øvrigt ske i overensstemmelse med bestemmelserne i habitatdirektivets artikel 6, herunder reglerne om nødvendige kompensationsforanstaltninger og meddelelse til Kommissionen, jf. bekendtgørelsens § 7 og habitatdirektivets artikel 6, stk. 4. Beslutningen om at fravige bekendtgørelsens § 4 træffes af den myndighed, som er tillagt kompetence til at træffe afgørelse efter de almindelige regler i den lovgivning, der regulerer det pågældende område, jf. bekendtgørelsens § 7, stk. 4. Som sagen foreligger for Naturklagenævnet har der ikke været anledning til at vurdere, om betingelserne for at fravige beskyttelsesordningen er opfyldt.

Naturklagenævnet udtaler enstemmigt:

Tilladelse til indvinding af råstoffer efter råstoflovens § 7 er omfattet af kravet om konsekvensvurdering i henhold til habitatdirektivets artikel 6, stk. 3, som er udmøntet i de danske regler i habitatbekendtgørelsens §§ 4 og 6.

Amt har i overensstemmelse med reglerne i habitatbekendtgørelsen og habitatdirektivet foretaget den påkrævede konsekvensvurdering og meddelt afslag under henvisning til, at konsekvensvurderingen viser, at tilladelse til råstofindvinding som ansøgt vil have skadelig virkning i forhold til de omgivende højmossearealers bevaringsstatus.

Vurderingen er baseret dels på amtets tekniske og naturfaglige undersøgelser og analyser af forholdene på stedet, dels på det forsigtighedsprincip, som efter EF-domstolens praksis, særligt den ovenfor omtalte hjertemuslingedom, er gældende for administrationen af habitatområderne.

Naturklagenævnet kan tiltræde amtets vurdering af konsekvenserne for beskyttelsesinteresserne i habitatområdet. Nævnet kan således ikke følge den kritik af amtets konsekvensvurdering, som er fremsat bl.a. fra Skov- og Naturstyrelsens side, og bemærker herved, at de rapporter, som er udarbejdet for fondene, generelt bekræfter områdets ugunstige bevaringsstatus og behovet for at standse den fortsatte nedbrydning af højmosen.

Det fremgår af sagen, at der ifølge amtet er mulighed for en begrænset, fortsat tørveindvinding. Amt har på kortbilag i amtets administrationsgrundlag angivet, hvor mange m³ tørv, der vil kunne indvindes i de forskellige delområder, herunder de ansøgte, når der stilles vilkår om, at der skal efterlades mellem 0,3-0,5 m tørv.

Efter vedtagelsen af råstofloven i 1972, hvorved råstofindvinding som hovedregel ikke kunne finde sted uden tilladelse fra amtet, blev der for denne begrænsning i ejendomsretten etableret overgangsregler for udnyttelsesrettigheder, der var erhvervet før fremsættelsen af lovforslaget. Sådanne rettigheder bevarede, når visse betingelser var opfyldt, deres gyldighed, hvis de var anmeldt til amterne inden 1. april 1973 ("anmeldte rettigheder").

Efter retspraksis har afslag på ansøgninger om fortsat indvinding på et areal med anmeldte rettigheder kunnet udløse erstatning i medfør af grundlovens § 73. Hvorvidt afslaget kan begrunde et krav om ekspropriationserstatning må bero på en samlet vurdering af indgrebet, jf. eksempelvis Højesterets dom i UfR 1997.157H.

Spørgsmålet om, hvorvidt et afslag på råstoff tilladelse til indvinding i er et ekspropriativt indgreb i henhold til grundlovens § 73, som kan udløse krav på erstatning, henhører under domstolene, og kan ikke påkendes af Naturklagenævnet.

På den baggrund stadfæster Naturklagenævnet Amts afgørelser af 22. marts 2005 om afslag på ansøgning om tilladelse til tørveindvinding i på de ansøgte vilkår.

...

Afgørelsen er endelig og kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed, jf. råstoflovens § 14, stk. 2. Eventuel retssag til prøvelse af afgørelsen skal være anlagt inden 6 måneder, jf. råstoflovens § 43, stk. 1.”

Ved brev af 12. december 2006 fra advokat Poul Heidmann rettede Mosebrug A/S henvendelse til Skov- og Naturstyrelsen. Det fremgår heraf bl.a.:

” Mosebrug A/S har siden 1905 beskæftiget sig med indvinding af spagnum. Virksomheden har på grundlag heraf oparbejdet en betydelig ekspertise og know-how, der har ført til en unik produktudvikling og en markant markedsposition, ikke bare i Danmark, men også i det øvrige Europa og dele af verdensmarkedet. Indvindingen i har været et væsentligt grundlag for denne udvikling. Indvindingen har gennem årene fundet sted i et godt og tillidsvækkende samarbejde med de relevante myndigheder. Grundlaget herfor har været råstoflovgivningens bestemmelser om beskyttelse af eksisterende rettigheder, der har gjort det muligt at foretage langsigtede investeringer i produktionsmateriel og de nødvendige udviklingsressourcer i form af medarbejdere, faciliteter mv.

Med Amts afgørelse og Naturklagenævnets stadfæstelse heraf, er der skabt en meget vanskelig situation for Mosebrug A/S, idet den sidste væsentlige danske råstofbase er fjernet.

Mosebrug A/S påregner på denne baggrund at rejse sag ved domstolene, dels om afgørelsens ugyldighed, dels om ekspropriationserstatning.

Såfremt Staten repræsenteret ved Skov- og Naturstyrelsen måtte være rede til at betale en ekspropriationserstatning, der er acceptabel for Mosebrug A/S, er Mosebrug A/S indstillet på at overveje undladelse af sagsanlæg eller ophævelse af en eventuelt anlagt sag.

Det er min opfattelse, at Amts afgørelser og Naturklagenævnets stadfæstelse heraf er beslutninger, der er ekspropriative efter grundlovens § 73.

...

Jeg kan oplyse, at Mosebrug A/S vil indgive stævning, inden fristen for sagsanlæg efter Naturklagenævnets afgørelse udløber i december. Som anført i indledningen til dette brev ser imidlertid gerne, at der indledes en forhandling med Skov- og Naturstyrelsen med henblik på afklaring af, om der kan opnås en forståelse mellem parterne.”

Mosebrug A/S havde i brevet henvist til en medsendt opgørelse, hvoraf fremgik, at selskabets tab som følge af Naturklagenævnets afgørelse kunne opgøres til ca. 250 mio. kr.

Skov- og Naturstyrelsen besvarede henvendelsen med et brev af 20. december 2006. Det fremgår heraf, at styrelsen ikke fandt grundlag for at afholde et møde i anledning af henvendelsen fra Mosebrug A/S, hvorefter retssagen blev anlagt.

3. Indvindingsområderne og aktiv højmose

Retssagen drejer sig om arealer i den nordlige og vestlige del af det forhenværende moseområde. Lige nord for arealerne findes Mose. Mod vest og et stykke syd for arealerne er Mose. Længere mod nordvest findes Porsemosen.

Arealerne er matriklerne 1 ep, 1 do og 1 eø (1 do og 1 eø er udstykket fra 1 ep i 1969), som ejes af Mosebrug, samt matriklerne 1 ci og 1 hi (1 hi er udstykket fra 1 ci i 2000), som oprindeligt var ejet af staten, men som blev erhvervet af Fonde i 2003, og som nu ejes Naturfond. Mosebrug havde forpagtet dette areal af staten og senere af Fonde. Matr.nr. 1 ep er det største areal, nemlig knap 208 ha, og matr.nr. 1 ci's areal er på knap 168 ha. Det samlede areal er på 478,48 ha.

Arealerne er inddelt i delområder, hvoraf delområde 1.1., der er beliggende på den nordligste del af matr.nr. 1 hi, ikke indgår som en del af retssagens arealer, idet tørveindvindingen var afsluttet på dette areal, da Mosebrug i 2002 ansøgte om fortsat tilladelse til at indvinde tørv. Delområde 1.2 omfatter resten af matr.nr. 1 hi og den vestligste del af matr.nr. 1 ep. Delområde 1.3 omfatter en del af matr.nr. 1 ep, og delområde 1.4 omfatter en del af matr.nr. 1 ep samt matr.nr. 1 do og 1 eø. Delområde 2.2. omfatter matr.nr. 1 ci.

Tørveindvindingen har fundet sted på delområderne 1.2, 1.3, 1.4 og 2.2. Indvindingen er sket dels ved klyneskæring, dels ved vakuumbødning.

I den tidligere nævnte Højesteretsdom mellem sagens parter, UfR2006.1539 - Mose-sagen, er Miljøministeriets redegørelse af 19. maj 2005 for grundlæggende forhold om-

kring moser, deres udnyttelse og beskyttelse gengivet, og der henvises for så vidt angår denne redegørelse til Højesterets dom. Ifølge redegørelsen udgør aktive højmosers areal i Danmark 3.400 ha svarende til 0,08 % af landets areal og nedbrudt højmose med mulighed for naturlig succession 2.750 ha svarende til 0,06 % af landets areal. Der er således tale om to sjældne naturtyper i Danmark, og de har i habitatdirektivet naturnumrene 7110 og 7120.

I en rapport udgivet i 2003 af Rambøll for Amt "Forundersøgelser til et naturgenopretningsprojekt i er der følgende beskrivelse af naturlig højmose:

"Moser i Danmark opdeles som regel i højmoser og kær (lavmoser) efter deres vandforsyning. Højmoser modtager udelukkende atmosfærisk vand – dvs regn, sne, hagl og tåge, også kaldet ombrogen vandforsyning. Kærene modtager vand, der har været i kontakt med mineraljorden eller grundvandet og de er derfor minerogene. For at man kan tale om egentlige ombrogene moser (højmoser) skal tørvelaget være hvælvet mindst en halv meter over det omgivende grundvandsspejl, idet kapillærkræfterne i *Spagnum* herefter ikke længere kan transportere vandet opad og hermed influere på den kemiske sammensætning af vandet.

En naturlig højmose består af tre grundelementer. Yderst, hvor den grænser op til omgivende vegetationstyper ligger lagg-zonen, som både modtager det vand der løber af højmosefladen samt mere næringsberiget vand fra omgivelserne. Lagg-zonen er derfor egentlig en kærtype, men den er en del af højmosens struktur. I takt med at en højmose vokser horisontalt, vil lagg-zonen ligesom "skubbes" foran. Mellem lagg-zonen og højmosefladen ligger den hvælvede højmoserand, som under danske forhold ofte har spredte forkrøblede dunbirk. Højmosefladen er permanent vandmættet, ekstremt næringsfattig og har en meget lav surhedsgrad. Det er torvemosserne - *Spagnum* - der ændrer omgivelserne og danner disse ekstreme betingelser, hvorved de selv opnår konkurrencemæssige fordele. Det er kun et fåtal af højere planter, der er tilpasset de barske livsbetingelser, der hersker her.

Hydrologiske enheder

Højmoser er først og fremmest hydrologiske dannelser, som ofte består af 98 % vand i forhold til vægten. I forhold til beskyttelse skal deres afgrænsning derfor defineres ud fra samme kriterier som for andre akvatiske systemer. Det fundamentale mål med bevaring/naturgenopretning er derfor at opretholde, og hvor det er nødvendigt, stabilisere og forstærke den hydrologiske enhed i højmoser. "

4. Mosebrugs indvinding af tørv i før retssagen og selskabets ansøgninger fra 1973 og 2002. Den administrative behandling og rapporter m.v. før sagens anlæg.

Den 6. april 1951 blev der indgået en forpagtningskontrakt mellem statens jordlovsudvalg og Johs. F. la Cour, som senere overdrog rettighederne efter kontrakten til Mosebrug A/S, om forpagtning af et areal på 262,5 ha i gældende for perioden 1. april 1951 til 1. april 2011. Det fremgik af kontrakten bl.a., at forpagteren var berettiget til at foretage affræsning eller opgravning af tørvemasse til fremstilling af tørvestrøelse, briketter, formbrændsel og lignende samt yderligere at afgrøfte, dræne og kultivere arealet. Forpagtningsafgiften var 3.500 kr. årligt pr. hektar samt pålignede skatter. Forpagteren havde fri udnyttelsesret over de forpagtede arealer, og forpagteren havde pligt til, når tørvemassen var fjernet, at udplanere arealerne. For det tilfælde at hele det forpagtede areal ikke var afgravet ved udløbet af forpagtningsperioden, var forpagteren berettiget til at fortsætte forpagtningen, indtil afgravning havde fundet sted.

Det fremgik af anmeldesskemaerne fra 1973 på matr.nr. 1 ep, at dybden af tørvten var ca. 2 meter, og at gravedybden var planlagt til ca. 1,7 meter, mens der på et tilsvarende anmeldesskema vedrørende det forpagtede areal på matr.nr. 1 ci var oplyst en tørvemas-sedybde på ca. 2,5 meter og en gravedybde på ca. 2,10 meter.

Den 4. april 1975 sendte Amtskommune et brev til Mosebrug med anmodning om at få tilsendt en graveplan i forbindelse med indvindingen af tørv på matr.nr. 1 ep. Mosebrug meddelte ved brev af 11. juni 2005, at graveplanen fremgik af anmeldelsen, hvori Mosebrug havde angivet gravedybden og den forventede afslutning af udvindingen, ligesom der ville blive efterladt et lag tørvestrøelse på arealet, således at man ved dybdepløjning kunne opnå dyrkningsvenlige landbrugsarealer.

Daværende videnskabelig assistent nu professor emeritus, ved Danmarks Geologiske Undersøgelse (DGU) udarbejdede i 1980 for Amt "Råstofgeologisk undersøgelse af indeholdende en oversigt over tørvetyper m.v. til brug for amtskommunens råstofplanlægning. Informationerne blev indsamlet fra 281 borer i området.

Amtskommune foretog i rapport nr. 2 fra marts 1981 en "Råstofkortlægning i
og råstofgeologiske undersøgelser af dannede
baggrund for rapporten.

December 1989 udkom råstofindvindingsplanen "Tørveindvinding og naturgenopretning" udarbejdet af en arbejdsgruppe med repræsentanter for Amt, Kommune, Skov- og Naturstyrelsen, Jordbrugsdirektoratet samt Danmarks Geologiske Undersøgelse. Det fremgik af planen bl.a., at der fortsat skulle kunne foretages tørveindvinding i den opdyrkede del af mosen, og at afviklingen af tørveindvindingen skulle foregå over en tidshorisont på 30-40 år. Det fremgik endvidere, at hvis efterbehandlingen var til jordbrugsformål skulle overjorden lægges i depot, og der skulle graves til 30 cm over tørvebunden, hvilket som oftest ville betyde indvinding af et 100-150 cm tykt tørvelage. Der kunne også efter en konkret vurdering gives tilladelse til at grave nærmere mineraljorden end 30 cm. Endelig fremgik, at der i 1987 efter endt afgravning var tilbageleveret et areal på ca. 25 ha, hvor arealet var efterbehandlet, således at ca. 30 cm tørv var pløjet og harvet sammen med den underliggende mineraljord, og at Jordbrugsdirektoratet, som ejede arealet, havde iværksat forsøg på at indhente erfaring om plantearter, der trivedes på arealet.

Det fremgik af Regionplan 1989-2001, at hovedformålet for planlægning af det åbne land var at sikre en hensigtsmæssig udnyttelse af areal- og naturressourcerne og at bevare de naturværdier, der havde betydning for friluftslivet, videnskab og undervisning. I afsnittet om retningslinjer fremgik, at der ikke inden for de land- og vandarealer omfattet af henholdsvis Ramsarkonventionen og EF-fugledirektivet måtte træffes dispositioner i kommune- og lokalplaner, der var i strid med konventionerne og direktivets hensigter og bestemmelser, og at bestemmelserne kun måtte tilsidesættes, hvor det var nationale interesser, der skulle fremmes.

I 1997 blev regionplanen revideret, men indvindingsområderne i vedblev med at være udlagt som råstofområde, og det fremgik af regionplanen, at der forventedes fortsat tørveindvinding i og 30-35 år frem i tiden.

Med lovbekendtgørelse nr. 781 af 1. november 1998 om afgrænsning og administration af

internationale naturbeskyttelsesområder (habitatbekendtgørelsen), der trådte i kraft den 15. november 1998, blev udpeget som habitatområde med henvisning til forekomst af aktiv højmose og nedbrudt højmose (naturtyperne 7110 og 7120).

Fredningsnævnet for Amt traf den 15. marts 1999 afgørelse i en fredningssag, der var rejst i 1992, om fredning af og om erstatninger til ejerne af de berørte ejendomme. Fredningsnævnet havde fundet, at fredningen ikke skulle være til hinder for fortsat tørveindvinding. Afgørelsen blev indbragt for Naturklagenævnet, der traf afgørelse den 20. december 2007, se nedenfor i afsnit 4.

Ved Regionplan 2001 blev indvindingsområdet, der havde været udlagt som regionalt råstofområde, overført til regionalt naturområde. Denne afgørelse påklagede Mosebrug til Naturklagenævnet, der den 18. december 2002 stadfæstede afgørelsen. Forventningen i planen fra 2001 var tørveindvinding 25-30 år frem i tiden.

Til brug for Naturklagenævnets behandling af fredningssag bad Naturklagenævnet Naturrådet om en udtalelse vedrørende bl.a. det samlede fredningsområdes værdi som sammenhængende natur og landskabsområde og i den forbindelse betydningen af, at der fortsat blev indvundet tørv i store dele af området. Naturrådets udtalelse forelå i maj 2001, og udtalelsen er underskrevet af medlem af Naturrådet,

Mosebrugs adgang til at indvinde tørv udløb den 1. juli 2003, og Mosebrug ansøgte den 4. marts 2002 om tilladelse til fortsat tørveindvinding på matriklerne 1 ep, 1 do og 1 eø samt 1 ci og 1 hi.

Det fremgår af ansøgningen vedrørende de arealer, som ejede, at den årlige produktion fra 1. juli 2003 til 1. september 2009 forventedes at være på 22.000 m³ på indvindingsområdet på 171 ha. Af ansøgningen vedrørende de forpagtede arealer, hvor indvindingen var planlagt at være afsluttet den 1. september 2011, fremgår, at den årlige produktion på det 240 ha store areal forventedes at være på 38.000 m³. Indvindingsområdet på matr.nr. 1 ep var angivet med skraveringer på et kortbilag, og den del, der er betegnet som område 1.3, var ikke skraveret.

I sagsfremstillingen i landsrettens kendelse af 9. juni 2008 er omtalt et område på 65 ha.

Dette område er beliggende i delområde 1.3, og parterne er uenige om, hvorvidt dette område er en del af sagen. Delområde 1.3 ligger op til Mose, og der havde i en årrække forud for ansøgningen i 2003 ikke været tørveindvinding på arealet, der var blevet omfattet af naturbeskyttelseslovens § 3.

Der blev den 16. april 2003 afholdt et møde med deltagere fra Amt og Pindstrup Mosebrug i anledning af Mosebrugs ansøgning om fortsat råstofindvinding.

Det fremgår af notat af 30. april 2003 fra Amt, at Naturklagenævnet i anledning af Mosebrugs ansøgninger om tilladelse til at fortsætte tørveudvindingen havde bedt amtet undersøge, om det var muligt at begrænse tørveindvindingen med henblik på en hurtigere iværksættelse af naturgenopretningen. Af notatet fremgår bl.a., at amtet var opmærksom på, at det kunne komme på tale med ekspropriationserstatning efter grundlovens § 73, hvis Mosebrug fik afslag på at fortsætte råstofindvindingen.

Den 12. maj 2003 sendte Mosebrugs daværende advokat, advokat Lars Meilvang, i fortsættelse af mødet den 16. april 2003 og amtets notat et brev til amtet, hvori advokaten bl.a. beklagede sig over den lange sagsbehandlingstid. Advokaten gjorde endvidere opmærksom på, at det var Mosebrugs opfattelse, at selskabet havde et retskrav på udnyttelsen af spagnummassen. Advokaten kom i øvrigt med bemærkninger til amtets forslag til tidsbegrænsede indvindinger på bl.a. matr.nr. 1 ep og gjorde opmærksom på, at Mosebrug havde standset afvandingen fra en grøft ved at etablere en dæmning, og at det ved simple foranstaltninger ville være muligt at beskytte højmosen.

Ved breve af 27. juni 2003 meddelte Amt i medfør af råstoflovens § 7 afslag på ansøgning på matr.nr. 1 ep, mens der for så vidt angik matr.nr. 1 ci blev givet tilladelse til i et halvt år at indvinde tørv på nærmere angivne vilkår bl.a. med hensyn til gravedybde. Amtet skrev vedrørende matr.nr. 1 ep, at "fortsat gravning og dermed dræning på arealet vil betyde fortsat udtørring af den eksisterende højmosseflade i den tilstødende Mose, hvilket vurderes at være i strid med habitatdirektivet". Amtet fandt for så vidt angår matr.nr. 1 ci, at "Det vurderes, at indvindingen ikke vil medføre en væsentlig negativ indvirkning på miljøet. De konkrete påvirkninger på miljøet, som vil være en følge af den ansøgte indvinding, vil der blive taget de nødvendige hensyn til i tilladelsen til at indvinde spagnum".

Disse afgørelser påklagede Mosebrug til Naturklagenævnet ved et længere klagebrev af 22. juli 2003, idet afgørelserne efter opfattelse var ugyldige, da de ikke kunne anses for sagligt begrundede, og de var i strid med proportionalitetsprincippet, og en afvejning af de forskellige hensyn burde føre til udstedelse af tilladelser med sædvanlig varighed og på rimelige vilkår.

Danmarks Naturfredningsforening havde påklaget den tidsbegrænsede tilladelse til tørveindvinding på matr.nr. 1 ci, og denne klage var blevet tillagt opsættende virkning. I delafgørelse af 28. august 2003 imødekom Naturklagenævnet anmodningen fra mosebrugets advokat om ikke at tillægge klagen fra Danmarks Naturfredningsforening opsættende virkning, og Mosebrug kunne derfor fortsætte indvindingen på dette matr.nr. frem til udgangen af 2003.

Adjungeret professor sendte den 11. august 2003 et notat til Danmarks Naturfredningsforening i anledning af, at foreningen havde bedt ham vurdere mulighederne for naturgenopretning og højmosedannelse. havde foretaget mosegeologiske og botaniske undersøgelser, og han henviste til sin rapport fra 1980. Af notatet fremgik bl.a., at det måtte forventes, at de tørvegravede arealer først efter flere århundreder ville få karakter af fattigkær og begyndende højmosedannelse. skrev også, at det var bemærkelsesværdigt, at den hidtidige tørveindvinding ved klyneskæring skete ved bortgravning af praktisk taget al tørv, at der kun var efterladt ca. 5 cm tørv som uberørt, og at denne indvindingsmåde var det dårligste udgangspunkt for naturgenopretning. De tørvegravede arealer kunne efter opfattelse ikke betegnes som naturtype 7120. Endelig vurderede at de tørvegravninger, som havde fundet sted de seneste år frem til 1. juli 2003 på områder tæt ved aktive højmoser, havde haft en klar negativ indflydelse på mosernes bevaringstilstand som følge af dræning og tørvegravning.

I august 2003 udkom Amts rapport om "Forundersøgelser til et naturgenopretningsprojekt i udarbejdet af Rambøll. I forbindelse med rapporten blev der foretaget undersøgelser med henblik på at vurdere tørvens tykkelse, herunder på arealer omfattet af retssagen. Den samlede tilbageværende tørv på retssagens arealer blev her beregnet til i alt 2.453.950 m³.

Det fremgik af rapportens afsnit om ”Konsekvenser af fortsat tørveindvinding ” bl.a., at det tørvelag, der blev efterladt, i mange tilfælde var kritisk tyndt, og at alle internationale anbefalinger anbefalede et tørvelag på mindst 0,5 og helst 1 meter. For ikke at forringe mulighederne for naturgenopretning burde der hurtigst muligt sættes vand på de tørvegravede områder, og det anbefalede, hvis tørveindvindingen skulle fortsætte, at der blev efterladt et tykkere tørvelag i bunden. Der var endvidere en række forslag til restaurering af indvindingsområderne for at øge vandstanden.

Ved brev af 21. oktober 2003 klagede Mosebrug til Amt over sagsbehandlingen i amtets naturkontor. Brevet var underskrevet af direktør der bl.a. gav udtryk for, at Naturkontoret ensidigt forfulgte et mål om at sætte mosen under vand og hurtigst muligt standse tørveindvindingen på de igangværende arealer. tilkendegav også, at Mosebrug aktivt havde medvirket til planen fra 1989 om tørveindvinding og naturgenopretning.

Til brug for Naturklagenævnets behandling af klagen over Amts afgørelse af 27. juni 2003 sendte amtet den 3. februar 2004 sine bemærkninger til klagen. Amtet henviste til, at der i råstofindvindingsplanen fra 1989 havde været en afvejning af balancen mellem tørveindvindingsinteresserne og naturgenopretningsinteresserne, og at afvejningen havde resulteret i, at al tørv kunne afgraves, fordi man på dette tidspunkt ikke havde tilstrækkelig viden om muligheden for naturgenopretning ved anvendelse af drænet tørv. Det fremgik endvidere af redegørelsen, at amtet ved genbehandlingen af mosebrugets ansøgninger havde afventet Rambøll-undersøgelserne, der først var blevet afsluttet i sommeren 2003, idet amtet havde anvendt delresultater fra denne undersøgelse. Amtet sluttede af med at oplyse, at det var amtets opfattelse, at de samlede samfundsmæssige interesser for at udføre naturgenopretning vejede tungere end fortsat indvinding af tørv.

Naturklagenævnet meddelte den 2. april 2004 Mosebrugs advokat, at det ikke var muligt for nævnet at træffe afgørelse inden påske i klagesagerne.

Mosebrug ansøgte på ny den 6. april 2004 Amt om tilladelse til at indvinde spagnum på matr.nr. 1 ci m.fl. som minimum i 2004.

Naturklagenævnet anmodede ved brev af 7. april 2004 Skov- og Naturstyrelsen om at udtale

le sig om, hvorvidt fortsat tørveindvinding på sagens arealer måtte antages at kunne indelbære forringelse af de tilstødende højmossearealer, og Mose, samt udtale sig om, hvorvidt eventuelle negative konsekvenser kunne afhjælpes gennem særlige vilkår for en råstoftilladelse.

Amt sendte den 26. april 2004 et brev til Mosebrug, idet amtet den 7. april 2004 havde undersøgt, hvor tykt tørvelaget var de steder, hvor virksomheden havde gravet klyner i 2003. Målingerne viste, at tørvetykkelsen ikke overholdt den tørvetykkelse på 50 cm, som tilladelsen den 27. juni 2003 havde foreskrevet, og amtet udbad sig Pindstrup Mosebrugs kommentar. beklagede i brev af 3. maj 2004, at den tilladte graveedybde i 2003 visse steder var overskredet.

I anledning af Mosebrugs ansøgning af 6. april 2004 meddelte Amt den 12. maj 2004, at Udvalget for Teknik og Miljø havde besluttet at give afslag på ansøgningen i medfør af råstoflovens § 7. Afslaget var begrundet med, at højmosse var en højt-prioriteret naturtype i habitatdirektivet, og at man ved naturgenopretning ville søge at gendanne naturtypen, men indvindingen var mange steder foretaget så dybt, at det kunne blive svært at gendanne højmosse på arealerne.

Skov- og Naturstyrelsen sendte den 18. maj 2004 brev og notat med sine vurderinger til Naturklageklagenævnet. Skov- og Naturstyrelsen vurderede, at arealer fjernere end 250-500 meter fra moserne måtte kunne udnyttes til tørveindvinding uden at forringe Natura 2000-området eller skade dets integritet, forudsat at der i de sårbare naturtyper blev etableret afværgeforanstaltninger, som hindrede negativ påvirkning. Det var bl.a. en forudsætning, at tilladelse højst blev givet, indtil Natura 2000-planen blev vedtaget. Styrelsen vurderede generelt, at der var visse muligheder for indvinding i tiden, indtil den samlede planlægning for området var på plads. I notatets afsnit "Særlige vilkår om afværgeforanstaltninger" skrev styrelsen bl.a.:

"Det er velkendt at udtørring og afvanding er mulig at stoppe ved en række tekniske løsninger. Principielt vurderer Skov- og Naturstyrelsen ikke, at der er noget til hinder for at anvende afværgeforanstaltninger i en tidsbegrænset periode knyttet til tørveindvindingstilladelser, forudsat det sikres at de reelt virker, så forringelse af bevaringsstatus undgås.

Afværgeforanstaltninger bør ideelt set beskrives ved deres påkrævede virk-

ning, mens den konkrete tekniske løsning kan være mere vejledende eller op til bygherre. Virkningen på hydrologien bør overvåges, f.eks. ved pejlerør, således at aktiviteterne kan bringes til ophør, hvis der konstateres forringelse. Det vil dog være problematisk hvis sådanne Afværgeforanstaltninger også er nødvendige efter end indvinding, f.eks. som følge af at terrænet er sænket. Det bør derfor sikres, at en indvinding baseret på afværgeforanstaltninger ikke på lang sigt kan nødvendiggøre opretholdelse af afværgeforanstaltninger.”

Mosebrugs advokat sendte den 26. maj 2004 bemærkninger til Naturklagenævnet i anledning af Skov- og Naturstyrelsens notat af 18. maj 2004. Advokaten gjorde opmærksom på, at den igangværende tørveindvinding ikke som sådan påvirkede de omkringliggende højmoserarealer, og at en effektiv beskyttelse af højmoserne alene ville kunne gennemføres ved tekniske foranstaltninger eller en vandstandshævning.

Amt kommenterede ved brev af 26. maj 2004 Skov- og Naturstyrelsens notat, og det fremgik af amtets bemærkninger, at amtet var af den opfattelse, at det ville være vanskeligt med afværgeforanstaltninger, og at yderligere indvinding på matr.nr. 1 ep ubetinget ville forringe naturgenopretningsmulighederne, og for så vidt angik matr.nr. 1 ci burde yderligere indvinding kun ske efter en tilrettelagt naturgenopretningsplan.

Naturklagenævnets traf afgørelse den 3. juni 2004 i klagesagerne i anledning af amtets afgørelser af 27. juni 2003. I afgørelsen redegjorde Naturklagenævnet nærmere for de forskellige hensyn, der talte henholdsvis for fortsat tørveindvinding og for ophør af indvinding. Efter en samlet vurdering fandt Naturklagenævnet herefter, at der ikke forelå sådanne tungtvejende hensyn til naturbeskyttelse m.v., at der burde gives afslag til fortsat tørveindvinding på bl.a. matr.nr. 1 ci og 1 hi i en begrænset periode på nærmere anførte vilkår. For så vidt angik matr.nr. 1 ep fandt Naturklagenævnet, at fortsat tørveindvinding burde afventes en samlet planlægning for naturgenopretning og ophør af tørveindvinding i Lille Vildmose, og Naturklagenævnet hjemviste herefter sagen til fortsat behandling i amtet. Naturklagenævnet bemærkede i afgørelsen, at

”Den særlige retsstilling for indvinding baseret på sådanne rettigheder indebærer, at afslag på ansøgning om tilladelse til fortsat indvinding - eventuelt på skærpede vilkår - i mange tilfælde vil udløse erstatning ud fra ekspropriationsretlige synspunkter. Indehaveren af en anmeldt rettighed kan have ret til erstatning, selv om afslaget er begrundet med saglige og anerkendelsesværdige hensyn, jf. den afvejning, der skal foretages efter råstoflovens § 3. Kun hvis afslaget kan begrundes med særligt kvalificerede samfundsmæssige hensyn, f.eks. sundhedshensyn, og det er sandsynliggjort, at fortsat grav-

ning vil være i afgørende modstrid med disse hensyn, kan der meddeles afslag, uden at det udløser erstatning.”

Den 5. juli 2004 orienterede Naturklagenævnet de berørte lodsejere og myndigheder om fredningssagen for [redacted] Af brevet fremgik, at fredningen ikke regulerede tørveindvindingen, der ville kunne finde sted i fredningsområdet i det omfang, der blev meddelt tilladelse.

Mosebrugs advokat sendte den 13. juli 2004 et brev til [redacted] Amt i anledning af hjemvisningen af sagen. I brevet gjorde advokaten opmærksom på, at Mosebrugs tab ved ikke at kunne indvinde tørven på delområderne 1, 2, 3 og 5 ville være på ikke under 147 mio. kr.

I december 2004 udkom en konsulentrapport ”Muligheder for naturgenopretning i og omkring [redacted] – Pilotprojekt [redacted] Nationalpark, idet området i 2003 var blevet udpeget som ét af i alt syv pilotprojekter med henblik på at skabe en nationalpark. Rapporten var udarbejdet af COWI for Skov- og Naturstyrelsen, Buderupholm Statsskovdistrikt og [redacted] Amt, og forfatterne var bl.a. [redacted] og [redacted] Rapporten opstillede forskellige scenarier for området: Bevaringsmodellen, Højmosemodellen og Afgravningsmodellen samt et scenarie vedrørende Haslevgård Å og opstillede forskellige tiltag for naturgenopretning. Afgravningsmodelscaenariet tog udgangspunkt i et ønske om at udnytte tørveressourcerne i størst muligt omfang, og tørveindvindingsområderne blev efterladt med et mindre antal tørvebalker og volde af overjord, som er nødvendige for at opretholde den ønskede vandstand. Det vurderedes, at scenariet skabte dårlige muligheder for en naturgenopretning i bl.a. mellemområdet, men at scenariet skabte gode betingelserne for, at de aktive højmoserealer opnåede gunstig bevaringsstatus. Nationalparken i [redacted] er ikke blevet realiseret.

Også dateret december 2004 er en teknisk forundersøgelse [redacted] udarbejdet for [redacted] Amt af [redacted] i forbindelse med naturgenopretningsprojektet. Formålet med de tekniske undersøgelser havde været at skabe grundlag for at kunne vurdere konsekvenserne af fortsat tørveindvinding i området og mulighederne for genopretning af mosearealerne til højmose på længere sigt eller andre naturtyper. Til rapporten var der et appendiks med angivelse af resultatet af forskellige borer foretaget i [redacted] i forbindelse med naturgenopretningsprojektet. [redacted] har i forbindelse med sin vidneforkla-

ring under hovedforhandlingen forklaret nærmere om boringerne.

Den 31. januar 2005 blev der afholdt et møde på amtsgården med deltagelse af bl.a.

fra Mosebrug og formand for Fonde, advokat

Den 15. februar 2005 blev mødereferatet sendt til bl.a.

Mosebrug, og

sendte en kommentar til amtet den 16. februar 2005. Det endelige referat blev sendt den 21. marts 2005. Det fremgår af referaterne, at der blev orienteret om den seneste udvikling omkring Habitatdirektivet og om en afgørelse fra EU-domstolen, der ville få betydning for den fremtidige fortolkning af direktivet. De seneste rapporter blev også gennemgået og drøftet på mødet. nævnte for så vidt angår beskyttelse af de eksisterende moser,

at forskellige tekniske løsninger, f.eks. en membran, ville yde den bedste beskyttelse, mens gjorde opmærksom på, at det var vigtigt at få fastslået, om fortsat tørveindvinding ville medføre en overtrædelse af habitatdirektivet og efterlyste forslag til objektive undersøgelser, der kunne belyse tørveindvindingens neutralitet i forhold til påvirkning af habitatområdet. Kontorchef Peter Sørensen gav udtryk for, at han mente, at indvinding umiddelbart op ad udpegningsområder sandsynligvis ville ligge på grænsen til en overtrædelse, og at det tungeste problem i den aktuelle sammenhæng dog mere var mulighederne for naturgenopretning, og at de fremtidige muligheder for at bringe højmosen i udbredelse og skabe større sammenhængende naturområder skulle vægtes højt. Amtets medarbejdere efterlyste forslag til indvindingsansøgninger fra Mosebrug, der på det forelagte grundlag kunne muliggøre en tilladelse til fortsat tørveindvinding. Hertil oplyste at selskabet ikke ønskede at ændre de aktuelle indvindingsansøgninger, og at der for arealerne med anmeldte rettigheder fortsat blev ansøgt om indvinding ned til mineraljord, samt at der ved efterfølgende naturgenopretning kunne ske opretholdelse af varieret vandstand ved hjælp af eksisterende pumper og dræn.

Naturklagenævnet traf den 1. marts 2005 afgørelse i sagen om en eventuel forlængelse af Naturklagenævnets midlertidige afgørelse af 3. juni 2004 til spagnumindvinding i

Naturklagenævnets formand traf på nævnets vegne afgørelse om ikke at imødekomme anmodningen om forlængelse af den midlertidige indvindingstilladelse, da fortsat tørveindvinding på de omhandlede arealer, i tiden indtil der var truffet endelig administrativ afgørelse i sagen, subsidiært indtil udgangen af 2005, ville indebære fortsat afvanding af arealerne og bortgravning af en betydelig tørvemasse.

Amtets Udvalg for Teknik og Miljø tiltrådte på et møde den 1. marts 2005 en indstilling om administrationsgrundlaget for tørveindvinding og naturgenopretning i den nordlige og østlige del af Det fremgik af indstillingen, at der i administrationsgrundlaget for at belyse mulighederne for naturgenopretning og tørveindvinding var udarbejdet 4 skitseforslag, der viste forskellige alternativer for tørveindvinding og naturgenopretning. Formålet med administrationsgrundlaget var at sikre og forbedre områdets integritet, og dette formål kunne fremmes ved at sammenbinde eksisterende moseområder, at etablere en mere naturlig hydrologi, at bringe moseområder med spagnumvækst i udbredelse og at udbrede andre våde naturtyper. Det var forvaltningens opfattelse, at der i genopretningsområderne 1 og 2 ikke kunne indvindes yderligere væsentlige mængder tørv, hvis der skulle opnås gunstige forhold mellem vandstande, terrænforhold og jordbundskemiske forhold, som kunne bidrage til naturgenopretning. Det vurderedes, at en imødekommelse af Naturklagenævnets anmodning om, at der i planlægningen skulle tages hensyn til skærpede erstatningsretlige forhold vedrørende anmeldte rettigheder i delområde 1 og 2, ikke ville være mulig i form af væsentlige indvindingsmængder, idet den resterende tørvemængde på ca. 20 % tørv – ca. 10 % i faste tørvebalke og ca. 10 % i løse tørverester og overjord – så vidt muligt skulle efterlades for ikke at skade mulighederne for naturgenopretning væsentligt.

Administrationsgrundlagets afsnit 8 handler om Interesseafvejning, og det fremgår, at tørvekvaliteten i er bedre end i andre indvindingsområder, idet tørven har en findelt struktur og derfor er god til at holde på selv små mængder vand og nem at arbejde med for gartnerier. Det er videre anført, at der efter Mosebrugs angivelser skulle være omkring 3 millioner m³ anvendelig tørv i hele mosen. I afsnit 8.3 om afvejning af interesserne for råstof, erhverv og beskæftigelse på den ene side og naturgenopretningsinteresserne på den anden side skulle Naturklagenævnets vægtning af interesserne som udgangspunkt anvendes, således at naturinteresserne skulle veje tungere end råstofinteresserne, for at indvinding kunne hindres.

Afsnit 11 i administrationsgrundlaget omhandler konsekvenser i forhold til Naturklagenævnets anmodning om en samlet planlægning, og det fremgår af dette afsnit, at det ikke kunne afvises, at der kunne gøres et erstatningskrav gældende i tilfælde af indgreb i anmeldte rettigheder.

I forbindelse med administrationsgrundlaget var der udfærdiget en konsekvensvurdering efter EU's Habitat- og Fuglebeskyttelsesdirektiver, "Konsekvensvurdering af tørveindvinding i Der var en beskrivelse af påvirkning af generelle naturbeskyttelsesinteresser og sandsynlig påvirkning af udpegede naturtyper, og det vurderedes, at yderligere afgravning på de ansøgte arealer generelt ville forringe og forsinke mulighederne for at gennemføre naturgenopretning med gode muligheder for spagnumvækst og etablering af næringsfattige naturtyper på grund af den øgede kontakt med den kalkholdige mineralbund og de mindre tilbageværende tørvemasser. I afsnittet om "Sandsynlig påvirkning af lokalitetens integritet" fremgik bl.a.:

"Hvis de værste konsekvenser heraf skal imødegås kræver det en aktiv indsats i mosens centrale dele. Kun gennem en passende genopretning af de hydrologiske forhold og sammenbinding af de fragmenterede højmoserester, kan der genskabes en højere grad af integritet, som kan bidrage til en bevaring af området som en økologisk enhed.

Hvis tørvegravningen gennemføres som ansøgt vil det betyde, at den naturlige integritet i området fortsat vil være stærkt forstyrret. Uden kunstig pumpning vil området henligge som en stor sø uden videre betydning for området højmosenatur, ligesom der vil kræves etablering af membraner langs Moses sydlige dele, hvis pumpningen opretholdes, når gravningen er afsluttet.

De negative effekter af afgravningen kan kun delvist afværges ved etablering af en membran mod Mose og fremtidig bortpumpning af vand fra områderne. Gravningen vil under disse omstændigheder medføre permanent unaturlige og kunstigt opretholdte hydrologiske forhold i området og forekomst af mere næringsrige naturtyper, der i mindre grad understøtter højmosenaturen.

Samlet set vurderes det derfor, at muligheden for at bringe mosen i en tilstand, hvor der hersker naturlige hydrologiske forhold og processer, og hvor området kan opretholde sig selv i en naturlig dynamik, vil blive forringet væsentligt, hvis udgravningen gennemføres som ansøgt."

Den 22. marts 2005 sendte amtets Udvalg for Teknik og Miljø herefter afgørelse i overensstemmelse med udvalgets beslutning den 1. marts 2005 til Mosebrug. Afgørelsen var truffet efter råstoflovens § 7, og begrundelsen fremgår af Naturklagenævnets afgørelse, der er gengivet ovenfor.

Mosebrugs advokat påklagede ved brev af 4. april 2005 afgørelsen til Naturkla-

genævnet og fremhævede de økonomiske konsekvenser for selskabet og gjorde på ny opmærksom på muligheden for afværgeforanstaltninger.

Skov- og Naturstyrelsen påklagede den 19. april 2005 også afgørelsen og fremsendte den 29. juni 2005 en uddybende klage over amtets afslag på ansøgning om tørveindvinding i Styrelsens synspunkter er gengivet i Naturklagenævnets afgørelse.

Ved delafgørelse af 8. juli 2005 imødekom Naturklagenævnets formand ikke en anmodning fra Mosebrug om midlertidig tilladelse til at indvinde tørv på de i sagen omhandlede arealer, og efter anmodning fra Mosebrug om genoptagelse af delafgørelsen meddelte Naturklagenævnets formand den 14. juli 2005, at afgørelsen fastholdtes.

Miljøministeriets notat af 19. maj 2005 ”Redegørelse for grundlæggende forhold omkring moser, deres udnyttelse og beskyttelse” er som tidligere omtalt gengivet i dommen UfR2006.1539H.

I september 2005 udkom rapporten ”Pilotprojekt Nationalpark” udarbejdet af COWI for

I november 2005 udkom en udredningsrapport, ”Påvirkning af højmoserealer i fra afvanding og tørvegravning”, der var udarbejdet af COWI ved og kontrolleret af og efter anmodning fra Fonde. Det fremgår af rapporten, at fondene i 1988 havde købt Skov og Mose og i 2001 og 2003 Skov og Mose, og statens arealer i de afvandede områder mellem moserne. Fondene havde med opkøbet ønsket at bevare naturen i området og det enestående dyreliv, og fondene følte et medansvar for at bevare og forbedre de tre højmoser. Fondene ønskede derfor at få belyst konsekvenserne ved fortsat afgravning af tørv. Rapporten indeholder en historisk redegørelse om afvandingerne i mellemområdet. Afvandingerne var startet i 1937 efter statens køb af godt 3.000 ha, og afvandingsprojektet var et led i en plan om at skabe 80 nye husmandsbrug. Afsnit 7.2 handler om højmosens afvanding, og af dette afsnit fremgår bl.a., at når der graves en grøft igennem mosen, vil grundvandsspejlet sænke sig lokalt omkring grøften i mosens nye rand, hvorved de øverste lag i mosen mister opdrift, de bliver relativt tungere, og mosen begyn-

der at synke sammen. Vandspejlssænkningen bevirker, at der kommer mere ilt til tørvten, hvilket øger tørvens nedbrydning og forrådnelse, kaldet mineralisering eller ”våd forbrænding.” Overskudsnedbøren vil løbe hurtigere ud, og moseoverfladen tørrer hurtigere ud. Sætningerne i højmosetørvten fra konsolidering og mineralisering kan standses ved at afbryde afvandingen og genskabe en naturlig hydrologi ved en vandstandshævning, som sikrer en vandmætning af de øverste tørvvelag. Afsnit 7.3 omhandler ”Tørvegravningens indflydelse”, afsnit 7.4. omhandler ”Tørvevæggenes stabilitet” og afsnit 7.6 omhandler ”Beskyttelseszoner”.

I afsnit 8 ”Konklusion og anbefalinger” er det bl.a. anført, at

”Den forringelse af højmosernes bevaringsstatus som følger af en fortsat tørvegravning på arealerne omkring højmoserne er dog væsentlig mindre end den påvirkning, som følger af de allerede gennemførte afvanding og den afsluttede tørvegravning. Det er denne samlede afvanding, som har haft en meget negativ indflydelse på højmoserealerne og fået flere kvadratkilometer højmose til at gro til med birkeopvækst eller nåletræ. Og det er meget usikkert, om vi endnu har set langtidsvirkningen af den foretagne afvanding og tørvegravning.

Ophør af tørvegravning og udlægning af beskyttelseszoner på arealerne omkring højmoserealerne vil ikke være tilstrækkeligt til at forhindre den fortsatte forringelse af højmoserealerne og dermed sikre mosernes nuværende bevaringsstatus. For at standse den nuværende negative udvikling på højmoserealerne vil der være behov for en vandstandshævning i randzonen omkring højmoserealerne.

Det er ikke muligt at sætte præcise tal på, hvor højt vandstanden bør hæves rundt om de nuværende højmoserealer. Forenklet sagt, er det ønskeligt, at få vandstanden så højt op som muligt og gerne op imellem kote 5 og 6 meter.

Set i forhold til status quo i situationen i 1992, da EU’s habitatdirektiv blev vedtaget, burde vandspejlet på de afvandede og afgravede arealer i Mellemområdet og ind mod højmoseråderne i dag være mindst imellem kote 4,0 m og 4,2 m. I maj 2004 lå grundvandspejlet langs fæner f.eks. imellem kote 2,1 og 4,0 m.”

Det blev anbefalet i rapporten, at der mod syd for at få hævet vandspejlet enten blev etableret søer, eller at der blev indbygget en lodret membran op ad tørvevæggen i de nuværende grøfter, eller at der etableredes en meget bred og høj langsgående tørvedæmning. Det er oplyst, at der er blevet bygget en lang dæmning ved og at vandspejlet nu er som ønsket.

Ved brev af 1. december 2005 sendte Mosebrugs advokat supplerende bemærkninger til klagen af 4. april 2005 til Naturklagenævnet i anledning af et indlæg af 3. november 2005 fra Amt. Af advokatens bemærkninger fremgik bl.a., at amtets beskrivelse af den tilbageværende tørv som værende af dårlig kvalitet måtte afvises, da den tilbageværende tørv var af en overordentlig god kvalitet.

I december 2005 udkom rapporten "Kriterier for gunstig bevaringsstatus" for naturtyper og arter omfattet af EF-habitatdirektivet og fugle omfattet af EF-fuglebeskyttelsesdirektivet, og den blev udgivet af Danmarks Miljøundersøgelser, Miljøministeriet.

I februar 2006 udkom en COWI-rapport udarbejdet af for Fonde "Sikring af højmoserealernes gunstige bevaringstilstand i indeholdende en masterplan med skitseprojekt. Det fremgik af rapporten, at fondene siden opkøb af områder i havde afventet en national indsats omkring sikring af områdets naturværdier, men at fondene nu havde valgt selv at forberede en indsats indenfor rammerne af de ejendomsretlige muligheder og begrænsninger.

Rapportens afsnit 3 indeholder de overvejelser, som forfatteren havde gjort sig for at sikre og bevare højmosernes nuværende bevaringsstatus og om muligt forbedre denne. Afvandingseffekten skulle begrænses, og den optimale løsning ville være at få hævet vandstanden på områderne udenfor højmoserealerne, men dette var ikke muligt, fordi den overvejende del af de tilgrænsende områder enten var i privat eje eller omfattet af forpagtningskontrakter, som forhindrede fondene i at disponere over arealerne. Man måtte derfor begrænse sig til tiltag, som kunne gennemføres på fondenes ejendomme eller i skel mod statens ejendom. Afsnit 5 omtaler forskellige virkemidler: tilskodning af grøfter, spunsvægge, tørvedæmninger, dæmninger med membran, grøftetilfyldning og røroverløb. I afsnit 6 omtales anbefalede tiltag, herunder på gravebane 13 ved I afsnittet om konsekvensvurderinger (afsnit 7) fremgår, at anbefalingerne som sagt havde været begrænset til tiltag, som kunne gennemføres på fondenes egne arealer eller på de nærmest tilstødende arealer, som enten var i statens eje, eller hvor tørveafgravningen netop var afsluttet. Samlet blev det vurderet, at de anbefalede tiltag ville kunne fjerne eller afhjælpe langt de fleste negative påvirkninger af højmoserealernes gunstige bevaringsstatus, men at de anbefalede tiltag ikke ville kunne standse eventuelle langtidseffekter på det samlede tørveområde.

Amt sendte den 3. marts 2006 bemærkninger til Naturklagenævnet til Mosebrugs brev af 1. december 2005 vedrørende tørveindvinding på de omhandlede arealer. I brevet henviste amtet til, at Mosebrug på mødet den 31. januar 2005 havde givet udtryk for, at firmaet ikke ønskede at indgå i en forhandling om tilpasning af indvindingsansøgningerne.

Skov- og Naturstyrelsen sendte den 6. april 2006 et brev til Naturklagenævnet, der havde anmodet om eventuelle bemærkninger til masterplanen om sikring af højmossearealernes gunstige bevaringsstatus i hvori styrelsen gav udtryk for, at den fandt, at rapporten indeholdt en solid og grundig behandling af problemstillingen om forbedring af mosernes bevaringsstatus, og at styrelsen havde noteret sig, at det fremgik af rapporten, at der ved en indsats inde på de registrerede Natura 2000 typearealer ville kunne opnås store forbedringer af bevaringsstatus, hvilket var i overensstemmelse med det, styrelsen tidligere havde fremført.

Mosebrugs advokat fremhævede i sit afsluttende indlæg af 8. maj 2006 over for Naturklagenævnet, at Mosebrug under hele sagsbehandlingen havde fremført, at afvanding kunne undgås ved simple foranstaltninger, og at det fortsat var mosebrugets opfattelse, at alle tre højmoser kunne sikres ved etablering af membraner, hvis amtet fandt, at det var forbundet med risiko, at naturarealet grænsede op til marker eller indvindingsarealer.

Naturklagenævnets afgørelse fra den 26. juni 2006 er gengivet i dommens afsnit 1.

I november 2006 udkom endnu en COWI-rapport udarbejdet efter anmodning fra Fonde, "Naturgenopretningsprojekt i

Ved stævning af 19. december 2006 blev retssagen herefter anlagt, idet Skov- og Naturstyrelsen som tidligere nævnt ikke ønskede at indlede forhandlinger med Mosebrug.

5. Rapporter m.v. efter retssagens anlæg. Naturklagenævnets afgørelse i fredningssagen og Taksationskommissionens afgørelse om erstatning. Naturgenopretning i

Efter Naturklagenævnets afgørelse fra juni 2006 udkom i januar 2007 endnu en COWI-rapport med en masterplan med skitseprojekt udarbejdet af [redacted] efter anmodning fra [redacted] Fonde om "Naturgenopretning af Mellemområdet i [redacted] I afsnit 8.13 om "Efterbehandling af [redacted] fenerne" er der omtale af en 1.000 meter lang strækning af tørvegravede arealer ind mod [redacted] Mose, hvor der var en 4 meter høj tørve-skrænt fra højmosen og ned i det tørveafgravede område, og hvor der ønskedes etableret en membran, der skulle fjerne effekten af afvandingen.

Den 20. december 2007 traf Naturklagenævnet afgørelse om fredning af [redacted] og om erstatninger. Naturklagenævnet havde besluttet at udvide fredningsområdet med et ca. 58 ha stort areal vest for [redacted] tilhørende [redacted] Fonde og besluttet, at fredningen ikke skulle regulere spørgsmålet om tørveindvinding. Fredningsnævnets afgørelse blev opretholdt af Naturklagenævnet.

Taksationskommissionens meddelte den 3. april 2009 sin kendelse, idet Naturklagenævnets afgørelse af 20. december 2007 om erstatning var påklaget til Taksationskommissionen af bl.a. [redacted] Mosebrug. Naturklagenævnet havde ikke ydet fuld erstatning for det område, der under fredningssagens behandling var blevet omfattet af naturfredningslovens § 3. [redacted] Mosebrug anførte til støtte for påstanden om samme erstatning pr. ha som for andre områder, at det var på grund af fredningssagen, at mosebruget havde undladt at foretage løbende rydning og vedligeholdelse med henblik på fortsat indvinding. Taksationskommissionen fandt, at det afgørende var udnyttelsesmulighederne ved fredningssagens rejsning, og [redacted] Mosebrug fik herefter tilkendt samme erstatning som for de øvrige råstofområder, 65.000 kr. pr. ha.

Efter Naturklagenævnets afgørelse i 2006 er der blevet der iværksat forskellige naturgenopretningsforanstaltninger. I en artikel af 28. februar 2009 fra Skov- og Naturstyrelsens hjemmeside benævnt "Vildmosen skal holde bedre på vandet: Naturgenopretning i Portlandmosen" står der således:

"For at genskabe de uafgravede dele af [redacted] som levende, åbne højmoseflader præget af bl.a. vækst af Spagnummosser, har Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med den nuværende ejer, [redacted] Naturfond valgt at gennemføre et større naturgenopretningsprojekt ved bl.a. at op-

sætte over 200 spunsvægge og træskodder i de gamle afvandingsgrøfter, ligesom 182 ha tilgroet mose ryddes og 4,7 km læhegn fældes. Projektet forventes gennemført i perioden okt. 2008 til marts 2010.”

Naturstyrelsen har i notat af 4. maj 2017 om naturtiltagene oplyst, at

”Grundlaget for at iværksætte naturgenopretningen i perioden 2008-2010 i var Masterplanen med skitseprojekt udarbejdet af COWI. Planen beskrev metoden til sikring og genopretning af gunstig bevaringsstatus for den prioriterede naturtype 7110 Aktiv Højmoser inden for Lille Vildmose, omfattende Mose, og Mose mod syd. Det var endvidere projektets formål at gennemføre naturgenopretning på 7120 Nedbrudt højmoser.”

Formålet med opsætning af spunsvægge og træskodder var ifølge notatet at skabe naturlig hydrologi og genskabe bæredygtige og funktionelle hydrologisk baserede enheder, hvor tørvedannelsen var i fokus.

Notatet omtaler også naturgenopretningsprojektet LIFE der er et EU-projekt, hvis formål er at sikre de eksisterende, intakte dele af højmosen mod yderligere vandstandssænkning og dermed udtørring og tilgroning med henblik på, at området kan udvikle sig til velfungerende højmoser.

Under hovedforhandlingen er der som bilag AÆ fremlagt et kort over området, der viser de naturgenopretningstiltag, der har fundet sted i årene 2007-2017. Kortet viser bl.a. alle de krydsfinerskodder, der er etableret ved Mose, og Mose samt de etablerede plastspunsvægge.

Endvidere har der været fremlagt og forevist flere fotos af området, bl.a. 5 luftfotos fra 1995, 1999, 2002, 2004 og 2006, der viser tilgroningen af delområde 1.3.

6. Retssagens forløb efter kendelsen af 9. juni 2008

Miljøstyrelsen afgav den 13. maj 2009 svarskrift om sagens realitet. Det fremgår af svarskriftet bl.a., at Højesteret den 7. januar 2009 havde besluttet at afslå Miljøstyrelsens anmodning om tilladelse til særskilt kære af kendelsen, men at det fortsat var Miljøstyrelsens opfattelse, at Miljøstyrelsen skulle frifindes eller sagen afvises, fordi sagen skulle have været anlagt mod Naturklagenævnet, og at påstand og anbringender herom ville blive gen-

taget, hvis dommen ankes til Højesteret.

Replik blev afgivet den 21. august 2009. Mosebrug tilkendegav i replikken, at der skulle afholdes syn og skøn vedrørende årsagssammenhængen mellem fortsat indvinding af tørv i vildmosen og mulig nedbrydning af de højmoser, som indgrebet søger at værne samt syn og skøn om Mosebrugs opgørelse af tabet, og at parterne ville søge at blive enige om skønstemaerne. Mosebrug gjorde endvidere i replikken opmærksom på, at det ikke havde beroet på Mosebrugs forhold, at der først var afgivet svarskrift 2½ år efter sagens anlæg, og opmærksomheden henledtes på EMRK art. 6 om Mosebrugs ret til en retfærdig og offentlig rettergang inden rimelig tid.

Parterne blev ikke enige om skønstemaerne, og efter afholdelse af et telefonmøde den 30. august 2010 afsagde landsretten den 7. september 2010 kendelse om, at det tillodes Pindstrup Mosebrugs advokat at omformulere sine spørgsmål i skønstemaet vedrørende opgørelse af tabet. For så vidt angik sagkyndig erklæring om opgørelse af tabet var parterne enige om at anmode Foreningen af Statsautoriserede Revisorer om at bringe to skønsmænd i forslag. For så vidt angår indhentelse af sagkyndig erklæring om indvindelige tørvemængder var parterne enige om, at der skulle udpeges to skønsmænd, men de var uenige om, hvem der skulle bringe dem i forslag. Landsretten afsagde derfor tillige kendelse om, at Institut for Jordbrugsproduktion og Miljø ved Århus Universitet og en af de nordiske tørveproducentforeninger skulle anmodes om at bringe en skønsmænd hver i forslag. Miljøstyrelsens advokat havde protesteret mod formuleringen af spørgsmål 2, og landsretten besluttede en omformulering af spørgsmålet.

Det viste sig efterfølgende, at parternes advokater ikke kunne blive enige om formuleringen af brevene til de foreninger/institutioner, der skulle komme med forslag til skønsmænd, om indholdet af de beskrivelser af sagen, der skulle sendes til skønsmændene eller om formuleringen af spørgsmålene til skønsmændene. Efter gennemførelse af en omfattende skriftveksling om disse spørgsmål afsagde landsretten den 24. august 2011 en længere kendelse herom.

I retsbog af 10. januar 2012 udpegede landsretten projektleder og civilingeniør Oluf Zeilund Jessen, DHI, til som syns- og skønsmænd at besvare spørgsmål i skønstemaet vedrørende påvirkning af højmoser. Af retsbogen fremgik, at parterne fortsat

var uenige om formuleringen af skønstemaet vedrørende Mosebrugs tab, og landsretten afsagde kendelse om spørgsmålene. Den 5. oktober 2012 afsagde landsretten kendelse om formuleringen af den indledende beskrivelse til syns- og skønsmændene vedrørende Mosebrugs eventuelle tab samt om tilladelse til, at Miljøstyrelsen kunne stille de spørgsmål, som styrelsen ønskede om det eventuelle tab.

Den 9. januar 2013 afsagde landsretten kendelse i anledning af, at parterne var uenige om formuleringen af henvendelsen til syns- og skønsmændene vedrørende Moses eventuelle tab.

Den 2. juli 2013 afholdt landsretten et telefonmøde med parternes advokater. Telefonmødet drejede sig om, hvorvidt der var enighed mellem parterne om, at syn og skøn vedrørende størrelsen af Mosebrugs eventuelle tab kunne iværksættes på det da foreliggende grundlag. Efter en drøftelse tillod landsretten, at Mosebrugs advokat fremsendte spørgetema og materiale til Foreningen af Statsautoriserede Revisorer med henblik på, at foreningen fremkom med forslag til skønsmænd.

Den 5. december 2015 afholdtes der endnu et telefonmøde med drøftelse af formuleringen af spørgsmålene til skønsmændene i skønstema I.

Der havde været berammet hovedforhandling til foretagelse i tidsrummet fra den 27. oktober 2014 til den 6. november 2014, men hovedforhandlingen måtte den 8. september 2014 omberammes, da alle skønserklæringerne ikke forelå. Hovedforhandlingen blev berammet til foretagelse i tidsrummet fra den 22. september til 7. oktober 2015.

Mosebrug anmodede efter gennemførelsen af syn og skøn vedrørende omfanget af de individelige mængder om nyt syn og skøn ved nye skønsmænd. Mosebrug fandt, at de tre erklæringer, som skønsmændene havde afgivet, var indbyrdes modstridende for så vidt angik spørgsmålet om anvendeligheden af de individelige mængder, ligesom en af skønserklæringerne var i modstrid med den skønserklæring, der var afgivet i sagen mellem de samme parter om Mose. Naturstyrelsen protesterede, og landsretten afsagde den 18. november 2014 kendelse om, at det ikke var nødvendigt at forhandle spørgsmålet om nyt syn og skøn mundtligt, hvorefter der fastsattes frist for afgivelse af processkrift. Den 24. februar 2015 afsagde landsretten kendelse om, at der ikke skulle afholdes nyt syn

og skøn ved nye skønsmænd, idet Mosebrug i første omgang blev henvist til at stille supplerende spørgsmål til de allerede udmeldte skønsmænd.

Hovedforhandlingen i 2015 blev også omberammet. Sagen har været hovedforhandlet over 6 hele retsdage i uge 4 og 5 i 2018.

7. Mosebrugs årsrapporter

Mosebrugs årsrapporter for regnskabsårene 1995/1996 frem til 2012/2013 er fremlagt i sagen. Der henvises for så vidt angår tallene nærmere til skønserklæringerne i syn og skøn 3 samt parternes procedure.

8. Syn og skøn

A. Syn og skøn 1 om eventuel påvirkning af Mose og Mose ved fortsat tørveindvinding på grund af dræning

De udmeldte skønsmænd, projektleder Torben Sune Boisen og civilingeniør Oluf Zeilund Jessen, har afgivet erklæring i maj 2012 og en supplerende erklæring i september 2012.

I erklæringen fra maj 2012 er der i pkt. 3 følgende ”Overordnet sammenfatning på vurderingen af sagsøgers og sagsøgtens spørgsmål” (rapportens p. 3-7, 3-8 og 3-9):

”Vurderingen af de enkelte spørgsmål er indeholdt i de efterfølgende afsnit, men Skønsmændene vil med udgangspunkt i den detaljerede besvarelse af de enkelte spørgsmål, gerne udtrække de vigtigste vurderinger med relation til sagsøgers og sagsøgtens spørgsmål.

Indvindingens påvirkning på te Mose.

Mose og Tof-

Skønsmændene vurderer, at et sænket grundvandsspejl i indvindingsområdet øst for Ny har en påvirkning på strømningen af grundvand ud af idet et lavere grundvandsspejl i indvindingsområdet øger strømningen ud af

Skønsmændene vurderer derfor at indvindingen på matriklerne 1 ci og 1 hi

har haft en negativ effekt på primært på den østlige del af

Omfanget af påvirkningen er

Det vurderes at indvinding af tørv med den for indvindingen nødvendige grundvandssænkning i indvindingsområdet vil have en påvirkning af grundvandsspejlet i således at en fortsat indvinding vil medføre at der på længere sigt etableres et lavere grundvandsspejl, hvilket medfører en negativ påvirkning i form af øget potentiale for mineralisering og sætninger af tørv.

Mose:

Skønsmændene vurderer at en negativ påvirkning af Mose primært vil komme fra indvinding af de nordlige matrikler, dvs. matrikel 1 hi, 1 do og 1 eø Vildmosegård,

En fortsat indvinding på disse matrikler vurderes at have en påvirkning på strømmingen af grundvand ud af Mose, idet et lavere grundvandsspejl i indvindingsområdet øger strømmingen ud af Mose. Omfanget af påvirkningen er primært på den sydlige del af Mose.

...

Kunne påvirkningen på Mose og Mose reduceres eller fjernes med tekniske tiltag.

Skønsmændene er enige i at de i Masterplanen opstillede virkemidler alene eller i kombination er velegnet til at naturgenoprette (dvs. genskabe aktiv højmoser) på de til indvindingsområdet tilgrænsende områder uden at påvirke naturtilstanden eller afvandingstilstanden af indvindingsområdet væsentligt.

Skønsmændene er enige i at de af Masterplanen anbefalede tiltag (naturgenopretning i selve højmoserealerne) sandsynligvis ville have været tilstrækkelige til på kort sigt (< 100 år) at stabilisere nedbrydningen af de naturtyper, som er beskyttet i medfør af Habitatdirektivet og Fuglebeskyttelsesdirektivet. Tiltagene i masterplanen ville sandsynligvis også have været tilstrækkelige til at sikre udbredelsen af naturtypen 7110 Aktiv Højmoser (på bekostning af naturtyperne 7120, nedbrudt højmoser med mulighed for naturlig gendannelse samt 91D0 Skovvoksende tørvemoser).

I relation til vurderer skønsmændene, at etablering af en hydraulisk barriere vha. en indbygget membran på østsiden af Nyvej eller vha. pumpning i gravebane 13 til det vandstands niveau, som er anført i Masterplanen, ville have medført en tilstrækkelig bremsning (stabilisering) af den igangværende meget langsomme sænkning af grundvandet, og ville dermed have skabt mulighed for en stabilisering af udbredelsen af de beskyttede naturtyper.

I relation til Mose vurderer skønsmændene tilsvarende, at etablering af en hydraulisk barriere vha. en indbygget membran på sydsiden af

skelgrøften eller vha. pumpning i skelgrøften mellem Mose og arealer, evt. i kombination med en forhøjelse af skelgrøftens brinker på sydsiden af grøften, ville have medført en tilstrækkelig bremsning (stabilisering) af den igangværende meget langsomme sænkning af grundvandet, og ville dermed have skabt mulighed for en stabilisering af udbredelsen af de beskyttede naturtyper.

I relation til Mose vurderer skønsmændene at der ikke er nogen påvirkning fra indvindingen på matriklerne 1 ci, 1 hi, 1 ep, 1 do og 1 eø Vildmosegård, ...

Skønsmændene vurderer således, at tiltag, som f.eks. etablering af hydrauliske barrierer i eller udenfor højmoserealerne eller naturgenopretning indenfor højmoserealerne ville have været tilstrækkeligt til at forhindre negativ påvirkning af Mose eller Mose fra fortsat tørveindvinding...”

Spørgsmål 1.1 er sålydende:

”Ville fortsat tørveindvinding i og den etablerede afvanding fra indvindingsområderne (indvindingsområder 1.2, 1.3, 1.4 og 2.2; matr.nr. 1ei, 1hi, 1ep, 1do og 1eo, Vildmosegård) have forårsaget negativ påvirkning af naturtilstanden i Mose eller Mose?”

Det fremgår af erklæringen, at skønsmændene har forstået spørgsmålet således, at spørgsmålet drejer sig om negativ påvirkning af naturtilstanden i de tre moseområder, der alle er beliggende uden for indvindingsområderne.

Skønsmændene har vurderet på baggrund af oplysningerne bl.a. i de forskellige rapporter og Amts konsekvensvurdering, at der under indvindingen sker en pumpeafvanding til toppen af mineraljorden i perioden fra maj til oktober, og at det dog vurderes, at vandstanden påvirkes i en længere periode, idet der vil ske en langsom reetablering af vandstanden efter afslutningen af indvindingen. Det vil afhænge af de klimatiske forhold, hvor hurtig vandstanden vil reetableres. I år med tørre vintre vil vandstanden muligvis ikke reetableres før næste indvinding begyndes, og i våde vintre vil vandstanden reetableres meget hurtigt. Skønsmændene har derfor vurderet, at vandstandssænkningen i sig selv har en påvirkning.

I spørgsmål 1.2 blev skønsmændene spurgt, om ophør af tørveindvinding i og den etablerede afvanding af indvindingsområderne (indvindingsområderne 1.1, 1.3.1.4 og 2.2; matr.nr. 1 ei, 1hi, 1ep, 1do og 1eo, Vildmosegård) var nødvendig for at undgå negativ påvirkning af Mose eller Mose, eller ville andre tiltag, ek-

sempelvis i selve moserne, have været tilstrækkelige?

Skønsmændene har i afsnit 4.2.2 besvaret spørgsmålet således:

”Vurdering

Skønsmændene er enige i at de i Masterplanen opstillede virkemidler alene eller i kombination er velegnede til at naturgenoprette (dvs. genskabe aktiv højmose) på de til indvindingsområdet tilgrænsende områder uden at påvirke naturtilstanden eller afvandingstilstanden af indvindingsområdet væsentligt.

Skønsmændene er enige i at de af Masterplanen anbefalede tiltag (naturgenopretning i selve højmosearealerne) sandsynligvis ville have været tilstrækkelige til på kort sigt (< 100 år) at stabilisere nedbrydningen af de naturtyper, som er beskyttet i medfør af Habitatdirektivet og Fuglebeskyttelsesdirektivet.

Udover de i Masterplanen nævnte virkemidler, vil skønsmændene opstille et yderligere virkemiddel, som kunne have været brugt til effektivt at afværge følgerne af fortsat tørveindvinding på de omkringliggende arealer med naturtypen 7110, aktiv Højmose (på bekostning af naturtyperne 7120, nedbrudt Højmose med mulighed for naturlig gendannelse samt 91D0, Skovbevoksede tørvemoser).

- Etablering af en hydraulisk barriere vha. en hævnning af vandspejlet i en skelgrøft eller en gravebane. Virkemidlet tager sigte på, vha. anvendelse af en eller begge af de to pumpestationer (syd og nord) at sikre tilstrækkeligt højt grundvandsspejl i kanten af indvindingsområdet med henblik på at skabe en hydraulisk gradient rettet fra indvindingsområdet og ind mod højmose-arealerne.

I relation til _____ vurderer skønsmændene, at etablering af en hydraulisk barriere (vha. pumpning) i gravebane 13 til det vandstands niveau, som er anført i Masterplanen, ville have medført en tilstrækkelig bremsning (stabilisering) af den igangværende meget langsomme sænkning af grundvandet, og ville dermed have skabt mulighed for en stabilisering af udbredelsen af de beskyttede naturtyper. Dette tiltag er beskrevet i detaljer i forbindelse med besvarelsen af spørgsmål 4.2.

I relation til _____ Mose vurderer skønsmændene tilsvarende, at etablering af en hydraulisk barriere (vha. pumpning) i skelgrøften mellem Høstemark Mose og _____ arealer, evt. i kombination med en forhøjelse af skelgrøftens brinker på sydsiden af grøften, ville have medført en tilstrækkelig bremsning (stabilisering) af den igangværende meget langsomme sænkning af grundvandet, og ville dermed have skabt mulighed for en stabilisering af udbredelsen af de beskyttede naturtyper.

Skønsmændene vurderer således, at ophør af tørveindvinding i og den etab-

lerede afvanding af indvindingsområderne ikke var nødvendig for at undgå negativ påvirkning af Mose eller Mose. Andre tiltag, som f.eks. etablering af hydrauliske barrierer i eller udenfor højmoserealerne eller naturgenopretning indenfor højmoserne ville have været tilstrækkeligt.”

Skønsmændene blev i spørgsmål 1.3. anmodet om at oplyse, hvis spørgsmål 1.1 eller 1.2 blev besvaret bekræftende, på hvilken måde, af hvilke grunde og i hvilket omfang fortsat tørveindvinding ville indebære negativ påvirkning, herunder om det ville gøre en forskel, såfremt tørven ikke blev indvundet ned til mineraljordoverfladen.

Da der blev svaret bekræftende på spørgsmål 1.1, har skønsmændene besvaret spørgsmålet. Skønsmændene har ved besvarelsen bl.a. vurderet, at indvinding af tørv fra et område medfører en række påvirkninger på selve indvindingsområdet samt på de omkringliggende områder. For så vidt angår indvindingsområdet består påvirkninger ved, at tørvelaget fjernes, idet tørven lagrer og tilbageholder vandet, og et eksisterende tørvelag medfører opretholdelse af en høj vandstand hele året. For så vidt angår de omkringliggende områder er den primære effekt ved tørveindvinding, at der sker en sænkning af vandspejlet i indvindingsområdet, og dette medfører en større hydraulisk gradient mod disse områder, og dermed også en større afvanding af de omkringliggende områder.

Spørgsmål 2.1 er sålydende:

”Ville det have været teknisk muligt for Mosebrug eller andre, at forhindre - eksempelvis ved at opfylde eksisterende grøfter med mørk tørv eller ler eller ved at nedsætte en membran af plast eller andet materiale eller på anden vis – negativ påvirkning af Mose eller Mose fra fortsat tørveindvinding?”

Ved besvarelsen af spørgsmålet har skønsmændene henvist til Fondes masterplan fra skitseprojekt fra februar 2006 og masterplanens forslag til virkemidler.

Herefter har skønsmændene i relation til vurderet, at etablering af en hydraulisk barriere ved hjælp af pumpning i gravebane 13 til det vandstands niveau, som er anført i masterplanen ville have medført en tilstrækkelig stabilisering af den igangværende langsomme sænkning af grundvandet med deraf følgende mulighed for stabilisering af udbredelsen af de beskyttede naturtyper. I relation til Mose har skønsmændene tilsvarende vurderet, at etablering af en hydraulisk barriere ved hjælp af pumpning i skel-

grøften mellem Mose og arealer eventuelt i kombination med en forhøjelse af skelgrøftens brinker på sydsiden ville have medført en tilstrækkelig stabilisering.

Skønsmændene er i spørgsmål 2.2. blevet bedt om at vurdere udgifterne til de ovennævnte foranstaltninger. Anlægsudgifterne til den hydrauliske barriere i gravebane 13 i mosen er vurderet til 80.000 kr. Den løbende udgift til vedligeholdelse af denne inkl. vandprøver anslås at være på 20.000 kr. om året. En hydraulisk barriere ved Mose vurderes at koste 120.000 kr. Udgiften til vedligeholdelse heraf inkl. vandprøver anslås at være på 20.000 kr. om året.

Skønsmændene har også udtalt sig om, hvorvidt det kan lægges til grund, at Ny Høstemarkvej i praksis er en vandtæt barriere, der udgør en tilstrækkelig beskyttelse mod afvanding af til indvindingsområderne. Skønsmændene har konkluderet, at der sker en tilstrømning af grundvandet under Ny og at denne strømning grundet indvindingen er større end under de naturlige forhold, hvorfor Ny ikke i sig selv kan antages at være en hydraulisk barriere.

I spørgsmål 4.2 er skønsmændene blevet bedt om at vurdere, om Ny teknisk kan gøres vandtæt og i givet fald hvordan, samt vurdere udgifterne hertil.

Skønsmændene har angivet anlæg af en membran på den østlige side af Ny langs den ca. 5.400 meter strækning der løber i som den mest oplagte tekniske løsning. Membranen skal have en spunsvæg, der føres ned til mineraljorden. En sådan nedpløjet membran kunne holde til tørveindvinding ned til mineraljordsoverfladen i en afstand af ca. 40 meter, hvis det forudsættes, at der ikke foregik tørveindvinding under smalsporsbanen. Hvis der derimod foregik tørveindvinding frem til membranen, skulle denne etableres på sydsiden af en nedrammet spunsvæg, der førtes 1-2 meter ned i mineraljorden, og det ville være nødvendigt med jordankre for at sikre spunsvæggen mod det hydrostatiske tryk fra potentialeforskellen på tværs af spunsvæggen.

Skønsmændene har vurderet prisen for anlæg af en 5.400 meter membran ved nedpløjning med en speciel plov i 3 meters dybde til ca. 1.080.000 kr., mens anlæg af en 5.400 meter membran ved spunsning anslås at ville koste ca. 27 mio. kr. Skønsmændene har konklude-

ret, at det med udgangspunkt i den relativt beskedne strømning under Ny ville være teknisk muligt at gøre Ny vandtæt.

Skønsmændene er i spørgsmål C blevet bedt om at tage stilling til alle negative konsekvenser af den for tørveindvinding nødvendige vandstand for såvel de aktive som de nedbrudte højmoser med mulighed for regeneration og i forbindelse hermed vurdere om indvindingen ville forhindre eller vanskeliggøre opretholdelse eller genopretning af gunstig bevaringsstatus i områderne.

Skønsmændene har i afsnit 5.5.5 vurderet, at

”...

- Dybden af den efterladte tørv på indvindingsområderne har en effekt på den vandstand der etableres i området. Specielt i sommerperioden vil det have en effekt, hvor tørvelaget vil medføre en højere vandstand. I vinterperioden vurderes effekten af et tørvelag at være mindre. I overgangen mellem vinter og sommer vil der ske en hurtigere sænkning af vandspejlet når tørv er fjernet helt, idet et tilbageværende tørvelag vil have en tilbageholdende effekt på vandspejlet og afvandingen.
- Den specifikke effekt af en given tørvedybde vil afhænge af tørvens hydrauliske egenskaber på den specifikke lokalitet, men som udgangspunkt vil det at tørv efterlades have en positiv betydning for en potentiel påvirkning af omkringliggende højmossearealer.
- Fjernelsen af tørvelaget på de omkringliggende områder vil medføre en større hydraulisk gradient fra de omkringliggende områder, og dermed også en større afvanding. Dvs. at fjernelsen af tørvelaget vurderes at have en negativ påvirkning på de omkringliggende områder.”

Skønsmændene er i spørgsmål E blevet spurgt, hvad udgifterne til foranstaltningerne i relation til spørgsmålene 1.2 og 3.2 ville have været.

I afsnit 5.7.3 har skønsmændene vurderet følgende:

”Skønsmændene besvarer spørgsmålet ved at beskrive den løsning som Skønsmændene vurderer at være mest omkostningseffektiv for hhv. Portlandmosen, Mose samt Mose og udgifterne til etablering af løsningen estimeres.

Skønsmændene vurderer at den mest omkostningseffektive løsning er at benytte hhv. Gravebane 13 samt den østlige vejgrøft som en hydraulisk barriere. Løsningen har til formål at opretholde et højt vandspejl i Gravebane 13 samt den østlige vejgrøft. Dette medfører at i) der vil være mættede forhold i tørvelagene under Ny og dermed en lille risiko for sætninger, og ii) der etableres en hydraulisk barriere der sikrer at der er en mindre hydraulisk gradient ud af mosen, samt vigtigst at en evt. sænkning i grundvandsniveauet ikke påvirker mosen.

Vandstanden opretholdes ved at der pumpes vand fra den sydlige pumpestation op i den østlige vejgrøft, således at der opretholdes et vandspejl, svarende til toppen af sandfyldet under Ny

Udsivning ind mod moseområderne er i princippet uønsket, og der skal løbende føres kontrol med at vandet i de hydrauliske barrierer ikke har et højt næringsstofindhold.

Der skal etableres to vandstandsmålestationer til kontinuerlig overvågning af vandstanden i de to barrierer samt en SRO-styring af pumpestation, så det sikres, at vandstanden kontinuert er til stede i den hydrauliske barriere.

Dette tiltag medfører, at:

- Gravebane 13 og den østlige vejgrøft lukkes i både sydlig og nordlig ende
- De 3 rør under Ny bibeholdes eller reetableres
- Der etableres en trykledning fra den sydlige pumpestation til den østlige vejgrøft
- Der etableres 2 vandstandsmålestationer til kontinuert overvågning af vandstanden, samt SRO styring af den sydlige pumpestation.

Skønsmændene vurderer at anlægsudgifterne til denne løsning er i størrelsesordenen 80.000 DKK, samt en løbende vedligeholdelsesudgift (inkl. vandprøver) til anlægget på ca. 20.000 DKK per år.

Når der er etableret en naturlig vandstand i indvindingsområdet kan pumpestationen nedlægges.”

Skønsmændene er i spørgsmål F blevet bedt om at svare på, hvorvidt deres forslag til foranstaltninger kunne udføres på de arealer, som Mosebrug havde rådighed over, samt hvor længe foranstaltningerne skulle opretholdes for at forebygge negative konsekvenser for højmoserne. Skønsmændene svarede bekræftende på spørgsmålet om, hvorvidt foranstaltningerne kunne udføres på de arealer, som Mosebrug havde rådighed over. Med hensyn til varigheden af foranstaltningerne for at forebygge negative konsekvenser for højmoserne vurderede skønsmændene, at det afhang af foranstaltningens karakter. Hvis foranstaltningen kun indbefattede etablering af hydrauliske barrierer, skulle

disse opretholdes, så længe det var nødvendigt for at sænke grundvandsstanden i indvindingsområderne. Efter afsluttet indvinding forudsattes det, at pumpeafvandingen ophørte, og at der blev iværksat en grundvandshævning som en del af reetableringsplanen. Når grundvandsspejlet var blevet hævet svarende til vandstanden i de hydrauliske barrierer, kunne disse sløjfes.

Hvis foranstaltningerne også indbefattede naturgenopretning af de aktive højmoserealer og arealer med nedbrudt højmose med mulighed for regeneration ved iværksættelse af foranstaltninger i [redacted] og [redacted] Mose vurderede skønsmændene, at foranstaltningerne skulle opretholdes, indtil der var sket en tilstrækkelig genvækst af spagnum.

Skønsmændene blev efter afgivelsen af den første erklæring stillet yderligere spørgsmål (H og K), idet skønsmændene i den første erklæring havde omtalt muligheden for at skabe en hydraulisk barriere ved at anvende [redacted] Mosebrugs to pumpestationer til at pumpe vand tilbage til gravebane 13 langs vestsiden af Ny [redacted] og i skelgrøften syd for [redacted] Mose. Skønsmændene blev i spørgsmål H spurgt om, hvorvidt deres forslag tidligere havde været fremme, og skønsmændene besvarede dette spørgsmål med, at en detaljeret beskrivelse af konceptet ikke havde været fremme, før skønsmændene havde foretaget deres undersøgelse. Dog havde der været en henvisning til princippet i Naturklagenævnets brev til Skov- og Naturstyrelsen af 7. april 2004 og i sagens bilag 47 og 48, som skønsmændene først havde fået kendskab til i forbindelse med den supplerende erklæring.

Skønsmændene blev i spørgsmål J spurgt, om deres besvarelser forudsatte, at der hele året var tilstrækkelige vandmængder til rådighed. Skønsmændene henviste til besvarelsen af tidligere spørgsmål, hvori de havde skrevet, at der skulle etableres to vandstandsmålestationer ved [redacted] til kontinuerlig overvågning af vandstanden i de to barrierer, og ved [redacted] Mose skulle der etableres en vandstandsmålestation til kontinuerlig overvågning af vandstanden, og at besvarelsen forudsatte, at der var tilstrækkelige vandmængder til rådighed hele året.

Skønsmændene er i spørgsmål K blevet spurgt, hvorpå de støtter, at der er de fornødne vandmængder til rådighed. Skønsmændene har oplyst, at det ikke på grundlag af de foreliggende hydrologiske data har været muligt for dem konkret at vurdere, om de fornødne vandmængder er til stede.

I afsnit 2.3.2 foretager skønsmændene følgende vurdering:

”Skønsmændene vurderer at der til sikring af funktionen af en hydraulisk barriere langs vil være behov for at kompensationspumpe i størrelsesordenen 11-17 m³ pr. døgn (svarende til 0,13 til 0,19 l/s). Kompensationspumpningen skal i normale år ske i perioden maj til oktober, hvor nettonedbøren (nedbør minus fordampning) i området forventes at være negativ. I tørre år kan perioden for kompensationspumpning være forlænget... Skønsmændene vurderer derfor at mængden af vand er så beskeden at den vil være tilgængelig i grøftesystemet, selv i sommerperioden.

Det skal bemærkes at skønsmændene ingen information har om den faktiske mængde vand der er pumpet væk fra området, eller hvor hurtigt vandspejlet i hovedgrøfter og detailgrøfter etableres efter at indvindingen ophører i oktober.

Skønsmændene vurderer at selv om der i tørre år ikke er tilstrækkelig vand til rådighed i hovedgrøfter eller detailgrøfter, til pumpning af vand ind i eller Mose, vil det være muligt for en relativt beskeden meromkostning i anlæg og drift at i) etablere en midlertidig grundvandsindvinding til indvinding af den manglende vandmængde, eller ii) etablere en rørledning og hente vandet fra eksisterende vandindvindingsboringer i oplandet.

Skønsmændene erkender at der grundet manglende information om de faktiske forhold, kan være perioder hvor denne mængde vand ikke er til stede. I dette tilfælde vurderer skønsmændene at der kan etableres en teknisk løsning således at vandet kan være til rådighed.”

B. Syn og skøn 2 om indvindelige tørvemængder

Projektleder Mogens H. Greve, Aarhus Universitet, og geolog Lars-Erik Larsson, Uppsala Universitet, har været udmeldt til at besvare parternes spørgsmål.

Som anført i afsnit 6 har der under sagens forberedelse været tvister, bl.a. om afholdelse af nyt syn og skøn ved nye skønsmænd angående spørgsmålet om anvendeligheden af den resterende tørv, idet det var Mosebrugs opfattelse, at de foreliggende skønserklæringer var modstridende og behæftet med væsentlige uklarheder og faktuelle fejl. De to skønsmænd har samlet afgivet 6 erklæringer samt et tillæg til den sidste besvarelse.

Mosebrug tog landsrettens kendelse om, at der ikke skulle afholdes syn og skøn

ved nye skønsmænd til efterretning.

Til brug for skønsmændenes besvarelse af yderligere spørgsmål fremlagde Mosebrug erklæring af 8. december 2014 om den faktiske produktion i underskriftet af tidligere produktionschef A. Lykke Larsen og moseleder og erklæring af 8. december 2014 om kvalitetskontrol i Mosebrug A/S underskrevet af produktchef og bilagene 147 og 148.

Det fremgår af A. Lykke Larsens og erklæring, at der i var indvundet tørv ved både klyneskæring og fræseproduktion, og at indvindingen var tilrettelagt på en sådan måde, at al tørv skulle høstes. Råvarerne var blevet hentet forskellige steder i mosen. Tørstofindholdet blev målt, og produkterne blandet, så tørstofindholdet nåede et passende niveau. Ud fra målingerne havde man et overblik over tørstofindholdet forskellige steder i mosen, men uanset målingerne blev al tørv anvendt, idet målingerne alene havde betydning for, hvordan råvarerne skulle indgå i blandingen. Der var ikke noget af tørv, der var af en sådan kvalitet, at den ikke kunne anvendes i produkterne til professionelle substrater, så længe den ikke indeholdt ukrudt og skadelige stoffer. Hvis der var sand på de nederste tørv ved klyneskæring, blev de nederste få centimeter med sand skåret af og efterladt i mosen. Der blev generelt gravet ned til sandjorden, og al tørv blev således indvundet og anvendt i produktionen af professionelle produkter. Tørv fra den nederste del af mosen blev kaldt bundklyner og var den tungeste, men den var egnet til at indgå i de professionelle produkter. Der var masser af struktur i bundtørv, og strukturen var vigtig til de professionelle produkter. Det var deres opfattelse, at bundtørv fra andre moser muligvis ikke havde så meget struktur, som bundtørv fra der udmærkede sig ved at være af særdeles god kvalitet, fordi er en ung mose, hvorfor den nederste tørv ikke var lige så omsat som i ældre moser.

Om kvalitetskontrollen i Mosebrug har og Bente Kahr Nielsen i deres erklæring bl.a. oplyst, at Mosebrug blander forskellige tørvetyper for at opnå den bedste udnyttelse af råvarer samtidig med et godt og ensartet produkt til den professionelle bruger. Der blev skelnet mellem lys og mørk tørv. Sondringen var udtryk for en praktisk opdeling, men egenskaberne er også forskellige. Den lyse tørv stammer fra toppen af mosen (topklyner), mens den mørke tørv er mere omsat og kommer fra mosen bund (bundklyner). Begge råvarer anvendes til produktion til professionelle produkter,

der var startet i 1974. Frem til midten af 1980'erne anvendtes udelukkende topklyner, og fra dette tidspunkt en kombination af top- og bundklyner. Samtidig steg efterspørgslen på en kombination af lys og mørk tørv, da praktiske erfaringer viste, at det kunne være en fordel med en vis andel af mere omsat tørv i substratet. Tørstofindholdet i bundklynerne har ikke været af begrænsende karakter. Råvarerne sammensættes, så kunderne ikke oplever variation i kvaliteten.

Skønsmændene har i den afsluttende beregning opgjort den resterende tørvemængde fratrukket 30 cm bundtørv samt fratrukket 50 cm bundtørv og 20 cm toptørv til 3.237.821 m³. Skønsmændene har opgjort usikkerheden ved beregningen af den samlede mængde til 907.000 m³ i begge retninger, men oplyst at den relative usikkerhed varierer på de forskellige delområder.

Miljøstyrelsen har i sit afsluttende processkrift indsat følgende skema med de forskellige mængder tørv angivet i m³:

De forskellige tørvemængder i tabel (uden angivelse af usikkerheder), alle i m³

Samlet mængde	3.237.821
Samlet mængde ombrogen tørv	1.227.938
Samlet mængde minerogen tørv	2.009.883
Samlet mængde fratrukket 50 cm bundtørv	1.254.117
Samlet mængde fratrukket 30 cm bundtørv	1.956.934
Samlet mængde fratrukket delområde 1.3	2.535.521
Samlet mængde fratrukket delområde 1.3 og 50 cm bundtørv	883.265
Samlet mængde fratrukket delområde 1.3 og 30 cm bundtørv	1.453.103

Skønsmændene havde i den første erklæring udtalt, at den resterende tørvemængde ville kunne anvendes ”i nogle af produkter”. Mosebrug fremstiller produkter til både professionelle aftagere og til hobbybrug, men retssagen drejer sig som tidligere anført alene om produkterne til professionelle aftagere.

Der blev herefter stillet supplerende spørgsmål til skønsmændene om tørvens anvendelighed i produkter til professionelle aftagere.

Skønsmændene udtalte i svaret på spørgsmål 17 i tillæg af 27. september 2015, at al tørv i det aktuelle område i kunne anvendes i produkter. Efter at have

set bilag 147 og 148 udtalte skønsmændene i svaret på spørgsmål G2 i samme tillæg, at tørven og ikke som tidligere oplyst kun den ombrogene tørv i mosen kunne anvendes til forskellige professionelle kunder. Skønsmændene var således enige med Mosebrug i, at også den minerogene tørv kunne anvendes i produkter til professionelle aftagere.

C. Syn og skøn 3 vedrørende Mosebrugs tab

Erklæringerne i dette syn og skøn kunne først udarbejdes, da oplysningerne om tørvemængde m.v. i syn og skøn 2 forelå, og den sene fremkomst af de endelige erklæringer i syn og skøn 2 har været en medvirkende årsag til sagens lange sagsbehandlingstid.

Oprindelig var de statsautoriserede revisorer og udpeget til at besvare parternes spørgsmål, men blev senere udskiftet med statsautoriseret revisor fratrådte efter udmeldingen som statsautoriseret revisor i PwC og opretholdt ikke sin autorisation som statsautoriseret revisor, men der har været enighed om, at kunne fortsætte som skønsmand.

Revisorerne har afgivet erklæringer den 11. april og den 30. maj 2017.

Det fremgår af den første erklæring, at skønsmændene til brug for besvarelsen af spørgsmålene har afholdt møder med parterne hos Mosebrug på adressen i

I forbindelse med gennemgangen af det modtagne materiale har skønsmændene oplyst, at

”Besvarelsen af sagsøgers spørgsmål baserer sig udover syns- og skønsrapport til skønstema II i stort omfang på interne udtræk fra registreringssystemer. Oplysningerne vedrører årlige produktionsmængder og dækningsbidrag fra den afdeling, der har foretaget produktionen baseret på de i denne sag omdiskuterede arealer og mængder.

Vi har noteret os, at selskabets revisor KPMG som en integreret del af bilag 85 har givet erklæring med høj grad af sikkerhed om de afgivne oplysninger, som det efterfølgende blev nødvendigt at korrigere. Vi har også noteret os, at sagsøger har opdateret oplysningerne i bilag 85, tabel 5 til et nyt bilag 89 og 153, der ikke er forsynet med en revisorerklæring. Vi er således opmærksomme på, at indsamlingen af oplysninger er forbundet med vanskeligheder.”

Det ovenfor anførte notat (bilag 153), der flere gange er blevet opdateret senest 26. oktober

2016, er sålydende:

” Mosebrug A/S’ (efterfølgende indvindingstilladelser blev ikke forlænget i 2004. Arealerne var i produktion, og det er ved syn og skøn fastslået, at det samlede tab af råvarer fra områderne er på ca. 3,2 mio. m³, svarende til ca. 21 års produktion på fabrikken i (jf. tabel 2 senere). har rejst et erstatningskrav overfor den danske stat. Nærværende notat har til formål at give grundlag for en vurdering af det økonomiske tab er påført ved indgrebet.

har årsregnskab pr. 30. september. Regnskabstallene dækker således perioden 1. oktober – 30. september. I nedenstående gennemgang er data medtaget fra regnskabsåret 1999/00 til og med 2014/15.

Det er nødvendigt at se konsekvenserne af de manglende indvindingsretigheder over en længere årrække, da bl.a. råvaren fra moserne kan ligge på lager i længere tid. Produktionen af råvarer er derudover meget afhængig af vejrforholdene, hvilket betyder, at der kan være store udsving fra år til år.

producerer færdigvarer til professionelt brug, der primært sælges direkte til gartnere, og hobbyprodukter solgt via detailkæder til private i Danmark.

havde i 2003/04, og har stadig, 2 fabrikker i Danmark i hhv. Nørhalne (St. Vildmose) og (Ll. Vildmose). Man havde desuden et anlæg på der nu er nedlagt, ligesom der har været mindre produktioner andre steder i Danmark. Fabrikkerne er placeret meget tæt ved de arealer, hvor råvaren bliver høstet fra, da transport- og håndteringsomkostninger udgør en væsentlig del af kostprisen for råvaren. Råvaren til produktion af de færdige voksemedier/substrater kom i perioden 2003/04 fra 3 moser i Danmark (St. Vildmose, Ll. Vildmose og Stenvad på samt en mindre del importeret fra Letland og Estland. I dag er produktionen af råvarer fra Ll. Vildmose reduceret til en lille andel mens den importerede andel til gengæld er forøget.

Produktionsteknisk havde tilrettelagt produktionen således, at professionelle produkter blev fremstillet på fabrikken i da råvaren fra Ll. Vildmose kvalitetsmæssigt er anvendelig hertil, mens hobbyprodukterne blev produceret på fabrikken i Nørhalne (St. Vildmose), hvorfra råvaren ikke kan bruges til professionelle produkter. En del af hobbyproduktionen er dog flyttet til som der redegøres nærmere om i det efterfølgende.

De professionelle produkter fremstilles stadig på fabrikken på grundlag af importerede råvarer suppleret med råvarer fra Mose på Fabrikken i har en selvstændig regnskabskreds i koncernen. Det er derfor muligt at udsondre denne del af forretningen.

I dette notat er regnskabsperioden 2004/05 medtaget under perioden før indgrebet. Årsagen hertil er, at de solgte færdigvarer i 2004/05 primært er

baseret på råvarer indvundet i Ll. Vildmose frem til indgrebet, og derfor ingen væsentlig negativ effekt har i det regnskabsår.”

Herefter er der et afsnit om Markedssituationen og salgsudvikling med angivelse af Pindstrups salg af professionelle produkter i Danmark før og efter indgrebet samt et afsnit om Produktion og råvareforsyning med angivelse af råvarer til produktion af hobby og professionelle produkter i fra bl.a. Ll. Vildmose før og efter indgrebet, andelen af importerede råvarer anvendt til professionelle produkter fra før og efter indgrebet, en oversigt over den gennemsnitlige råvareomkostning for importerede råvarer før og efter indgrebet, den gennemsnitlige råvareomkostning for egenproducerede råvarer i Ll. Vildmose, den gennemsnitlige købspris fra datterselskab i Letland før og efter indgrebet m.v.

”...

Mosebrugs spørgsmål

Forudsætninger til besvarelsen af sagsøgers spørgsmål

Mængder og periode:

Vi har ved beregningerne til spørgsmål 1 og 2 anvendt en restmængde tørv på 3.237.821 m³ i henhold til skønstema II, bilag AD, besvarelse af spørgsmål Y.

Totalmængde:

De opgjorte mængder i bilag AD forudsættes påbegyndt udgravet fra 1. oktober 2005, da Mosebrug på møde den 18. marts 2014 mellem parterne har oplyst, at produktionen i 2004/05 på 187.946 m³ er fragået lagerbeholdningerne pr. 1. oktober 2004. Restmængden i bilag AD på 3.237.821 m³ er således forudsat opgjort pr. 1. oktober 2004, men først forudsat påbegyndt udgravet fra 1. oktober 2005.

Årligt råvareforbrug:

Vi har for perioden efter 2004/05 anvendt et årligt råvareforbrug på 153.248 m³. Tallet er beregnet som et gennemsnitligt råvareforbrug af indvundne mængder fra på fabrikken i i perioden 1999/00 til 2004/05 i henhold til bilag 153, tabel 2.

Indvindingsperiode baseret på totalmængde og årlig indvinding heraf:

Restindvindingsperioden er opgjort til 21 år på baggrund af ovenstående total resttørv mængde og årligt beregnet råvareforbrug.

Alternative beregninger:

Ved beregningerne til sagsøgers supplerende spørgsmål 1 og 2, litra a-e, samt sagsøgtes spørgsmål 10, hvor visse mængder ønskes udeholdt af beregningerne, og usikkerheden omkring mængderne ønskes belyst, er restindvindingsperioderne reduceret i overensstemmelse med de reducerede mængder, som fremgår af skønstema II bilag AD, besvarelse af spørgsmål X og bilag AF, besvarelse af spørgsmål Z2.

Det bemærkes specifikt at, hvor en reduktion som følge af udeholdte mængder og/eller usikkerheder overstiger den samlede mængde i et givent indvindingsområde, er der kun fratrukket en mængde svarende til områdets samlede mængde, således at området indregnes med o. De anvendte mængder er opgjort i bilag 1 i denne rapport.

Fremskrivning og tilbagediskontering:

Fremskrivning af historiske, realiserede tal til fremtidige, inflationsregulerede beløb er sket med Danmarks Statistiks nettoprisindeks for perioden 1999/00-2014/15. For perioder efter 2014/15 er der fremskrevet med 1,5 % p.a., svarende til den forventede gennemsnitlige inflation for 2015/16-2025/26, som er det seneste tidspunkt, hvortil der fremskrives.

Anvendelse af nettoprisindekset for perioderne 1999/00-2004/05 og 2005/06-2014/15 er begrundet i, at der for disse perioder er gjort brug af realiserede tal, som relaterer sig til det løbende prisindeks.

Inflationssatsen på 1,5 % for perioden efter 2014/15 er opgjort ud fra en langsigtet forventning og målsætning om en inflation på 2,0 %, men samtidig under hensyntagen til, at den nuværende inflation er lavere.

Der er efter faglig konsultation anvendt en diskonteringsrente (afkastkrav el. WACC) på 8 % ud fra vores professionelle erfaring vurderet ud fra virksomheder med en sammenlignelig risiko-/afkastprofil. Vi har dermed vurderet diskonteringsrenten med baggrund i den finansielle og driftsmæssige risiko, der på daværende tidspunkt (2005-2006) kunne forventes på pengestrømme med den givne risikoprofil. I fastlæggelsen af diskonteringsrenten indgår en mindre grad af skøn, idet det ikke har været muligt at identificere 100 % sammenlignelige virksomheder.

Følsomhed og usikkerhed:

Der er for hver opgørelse i parentes vist effekten af et udsving på 1 procentpoint i de 8 %, som skønsmændene har anvendt ved tilbagediskonteringen.

Skønsmændene er i skønstema II blevet bedt om at angive usikkerheden på deres opgørelser af tørv, der ligger til grund for beregningerne i tabel 1-1 og 2-1.

Vi skal henvise til bilag AD og AF udarbejdet af skønsmændene for skønstema II for en nærmere redegørelse for baggrunden af usikkerhederne og kvaliteterne heraf.

Vi har i tabellerne herefter opgjort de mistede afdelingsbidrag og meromkostninger fratrukket og tillagt usikkerhederne.

Opgørelsestidspunkter:

Tilbagediskontering af såvel mistet dækningsbidrag som meromkostninger er efter ønske fra parterne i e-mail af 21. december 2016 sket til 3 forskellige tidspunkter:

1. Den 22. marts 2005 (amtets afgørelse)
2. Den 26. juni 2006 (Naturklagenævnets afgørelse)
3. Den 19. december 2006 (retssagens anlæg)

Forskellen mellem beløbene på de opgjorte tidspunkter svarer til en forrentning på 8% p.a.

Spørgsmål 1 – Mistede dækningsbidrag

Med udgangspunkt i bilag 153, tabel 12 om det årlige dækningsbidrag fra Mosebrugs fabrik i samt oplysningerne i bilag 153, tabel 2 om det årlige råvareforbrug, bedes skønsmændene opgjøre det totale mistede dækningsbidrag for salg af den samlede tørvemængde i indvindingsområderne, der kunne være indgået i Pindstrup Modebrugs fremstilling af gartnerprodukter på fabrikken i Kongerslev beregnet fra regnskabsåret 2004/05 og indtil den nævnte tørvemængde ville have været forbrugt, såfremt produktionen ikke havde været indstillet.

Besvarelse:

Det bemærkes indledningsvis, at ”dækningsbidrag” i denne sammenhæng anvendes synonymt med ”afdelingsbidrag”, som beregnet i bilag 153, tabel 12. Afdelingsbidraget svarer til den regnskabsmæssige definition på dækningsbidrag (omsætning-variable omkostninger) fratrukket en andel af de faste omkostninger (indirekte produktionsomkostninger), som kan henføres til produktionen af professionelle produkter på fabrikken i

Sammenligning af afdelingsbidrag før og efter indstillingen af produktionen er forbundet med visse forbehold, da ændringer i dette kan skyldes en række forhold, som ikke har sammenhæng med indgrebet.

Som eksempel på forhold, der kan påvirke afdelingsbidraget, kan nævnes:

- Ændring af råvarepriser
- Ændring i kvalitet af råvarer
- Ændring af salgspriser
- Intern flytning af produktion til/fra afdelingen
- Intern flytning af kunder til/fra afdelingen
- Ændring af konkurrencesituation

som det fremgår af besvarelsen af spørgsmål 2, er det evident, at indgrebet har medført øgede råvarepriser. Som en følge af stigningen i råvarepriserne

har Mosebrug efter indgrebet forhøjet salgsprisen, hvilket på den ene side isoleret set øger dækningsbidraget, men samtidig må antages at medføre tab af omsætning pga. konkurrenceforholdene. Indvirkningen heraf er således ikke fuldstændig entydig, og Mosebrug kunne naturligvis også uden indgrebet have foretaget prisforhøjelser.

Mosebrug har efter indgrebet flyttet hobbyproduktion fra en anden fabrik til hvilket alt andet lige reducerer andelen af faste omkostninger, som henføres til produktionen af professionelle produkter. Denne flytning kunne også være foretaget, uden indgrebet havde fundet sted. Flytning af kunder fra til eksempelvis datterselskaber i udlandet, vil reducere afdelingsbidraget i uden at koncernens indtjening nødvendigvis reduceres tilsvarende.

Ændring af konkurrencesituationen generelt vil kunne påvirke indtjeningen i såvel opadgående som nedadgående retning. Mosebrug vurderer, at markedet i den analyserede periode har været nogenlunde konstant, mens salg og dermed markedsandel har været faldende. Vi har dog ikke modtaget materiale, der underbygger antagelsen om et konstant marked i perioden.

Vi har ved beregning af den mistede indtjening taget udgangspunkt i bilag 153, tabel 12, over afdelingsbidraget fra salg af professionelle produkter fra fabrikken i

Det gennemsnitlige, pristalsregulerede afdelingsbidrag 1999/00-2004/05 (før indgrebet) er for årene 2005/06-2014/15 fremskrevet med nettoprisindekset og sammenholdt med de realiserede afdelingsbidrag for 2005/06-2014/15 (efter indgrebet).

Fra 2015/16 er det pristalsregulerede afdelingsbidrag 1999/00-2004/05 yderligere fremskrevet med en inflationsforventning på 1,5 % p.a. Det gennemsnitlige pristalsregulerede afdelingsbidrag 2005/06-2014/15 er tilsvarende fremskrevet med en inflationsforventning på 1,5 % p.a. for årene efter 2014/15, og sammenholdt med de fremskrevne afdelingsbidrag for 1999/00-2004/05.

Forskellen mellem de fremskrevne afdelingsbidrag før og efter indgrebet for restindvindingsperioden på 21 år er herefter tilbagediskonteret til de respektive tidspunkter.

For de supplerende spørgsmål vedrørende reducerede mængder er forskellen mellem afdelingsbidragene tilbagediskonteret for de heraf følgende reducerede restindvindingsperioder.

Herefter har skønsmændene i tabel 1.1 beregnet det mistede afdelingsbidrag pr. 26. juni 2006 med en diskonteringsprocent på 8 til 157,1 mio. kr. og til 117,3 mio. kr. ved efterladelse af 30 cm tørv. I tabel 1.2. er det mistede afdelingsbidrag fratrukket usikkerheden beregnet til 131,1 mio. kr., og tillagt usikkerheden er det mistede afdelingsbidrag 175 mio. kr.

Spørgsmål 2 – Meromkostning

Med udgangspunkt i bilag 153, tabel 4 og 5 om de gennemsnitlige råvareomkostninger ved hhv. egenproduktion på og import til Mosebrugs fabrik i bedes skønsmændene opgøre den totale meromkostning ved salg af importeret råvare i forhold til omkostningerne forbundet med salg af råvarer stammende fra den samlede tørvemængde i indvindingsområderne, der kunne være indgået i Pindstrup Mosebrugs fremstilling af gartnerprodukter på fabrikken i Kongerslev beregnet fra regnskabsåret 2004/05 og indtil den nævnte tørvemængde ville have været forbrugt, såfremt produktionen ikke havde været indstillet.

Besvarelse:

Vi har ved beregning af meromkostningen ved import af tørv i forhold til egenproduktion fra indvindingsområderne taget udgangspunkt i bilag 153, tabel 4 og 5, over henholdsvis gennemsnitlige råvareomkostninger for importerede varer og gennemsnitlige omkostninger for egenproducerede varer i

Omkostningen for import af tørv i perioden 1999/00 til 2014/15 fremgår af bilag 153, tabel 4. Omkostningen for import af tørv i perioden efter 2014/15 er opgjort på baggrund af et inflationskorrigeret gennemsnit for perioden 1999/00 til 2014/15, som for perioden 2015/16 og fremefter er fremskrevet med en inflationsforventning på 1,5 % p.a.

Omkostningen for egenproduceret tørv i perioden 2004/05 og, frem til tørvemængden er opbrugt, er beregnet på baggrund af et inflationskorrigeret gennemsnit for perioden 1999/00 til 2003/04, jfr. bilag 153, tabel 5. Inflationsreguleringen frem til 2015/16 er sket efter nettoprisindekset, og herefter med en inflationsforventning på 1,5 % p.a.

Meromkostningen pr. år, målt i løbende priser, er herefter opgjort som forskellen mellem omkostningen for import fratrukket omkostningen for egenproducerede varer. Disse meromkostninger for restindvindingsperioden på 21 år er herefter tilbagediskonteret til de respektive tidspunkter.

Meromkostningerne er herefter i tabel 2.1 med en diskonteringsrente på 8 % beregnet til 153,3 mio. kr. pr. 26. juni 2006 og med fradrag af indvindingsområde 1.3 til 134 mio. kr. Tabel 2.2. angiver meromkostningerne fratrukket usikkerheden til 127,4 mio. kr. og efter tabel 2.3 er meromkostningerne tillagt usikkerheden på 171,2 mio. kr.

...

Styrelsen for Vand- og Naturforvaltnings spørgsmål

Spørgsmål A – Spørgsmål i relation til sagsøgers spørgsmål 1 og 2

Spørgsmål A1

Skønsmændene anmodes om at redegøre for, om og da i hvilket omfang der i besvarelsen af sagsøgers spørgsmål 1 og 2 er taget hensyn til hvert enkelt af de forhold, der i generel form er anført under B?

Besvarelse

Skønsmændene skal indledningsvist bemærke, at sagsøger har anmodet om besvarelse af sine spørgsmål 1 og 2 ved beregning fra regnskabsåret 2004/05 og indtil den omtvistede tørvemængde ville have været forbrugt såfremt produktionen ikke havde været indstillet, af

1. det totale mistede dækningsbidrag med udgangspunkt i bilag 153, tabel 12 om det årlige dækningsbidrag fra Mosebrugs fabrik i samt oplysningerne i bilag 153, tabel 2 om det årlige råvareforbrug
2. den totale meromkostning med udgangspunkt i bilag 153, tabel 4 og 5 om de gennemsnitlige råvareomkostninger ved hhv. egenproduktion på og import til Mosebrugs fabrik i

Skønsmændene har som tidligere omtalt foretaget afgrænsede handlinger for at vurdere grundlaget for opgørelserne i bilag 153 og har i den forbindelse bedt om supplerende materiale fra men skønsmændene er af sagsøger ikke anmodet om at inddrage yderligere informationer og har heller ikke fundet anledning hertil ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2.

Skønsmændene har besvaret spørgsmål 1 og 2 på baggrund af en given historik for 6 regnskabsår i perioden 1999/00 – 2004/05 og 10 regnskabsår i perioden 2005/06 – 2014/15 (af benævnt før og efter indgreb), men har ikke herudover suppleret med fx analyser af markedsforhold globalt eller på afgrænsede markeder.

Ved beregningen af nutidsværdien af beløbene i spørgsmål 1 og 2 er der ved tilbagediskontering anvendt en tilbagediskonteringsprocent på 8 % indeholdende et risikotillæg. Risikotillægget er udtryk for, at erhvervmæssig virksomhed er undergivet risici, og at en forventet udvikling enten ikke altid realiseres som forventet eller på det tidspunkt, det var forventet. Risikotillægget dækker bl.a. usikkerhed over en længere årrække om forholdene i spørgsmål B1, B2 og B6 om afsætningsmuligheder og stigende råvarepriser, samt A3, A5 A10 samt A11a og A11b om adgang til råvarer i uændret omfang og kvalitet.

Skønsmændene kan ikke derudover bekræfte, at der ved besvarelsen af sagsøgers spørgsmål 1 og 2 er taget hensyn til hvert enkelt af de forhold, der i generel form er anført under B.

Spørgsmål A2

Såfremt skønsmændene helt eller delvist besvarer spørgsmål 1 bekræftende, anmodes skønsmændene om at specificere, hvilke oplysninger om virksomhed der er lagt til grund?

Besvarelse

Risikotillægget er fastlagt ud fra en generel vurdering af risikoen ved erhvervmæssig virksomhed for den pågældende type virksomhed på det daværende tidspunkt.

Spørgsmål A3

Har skønsmændene i besvarelsen af sagsøgers spørgsmål taget hensyn til eventuelle kvalitetsforskelle mellem de hidtil anvendte råvarer fra og de resterende reserver samt til eventuelle prisforskelle mellem klyneskåret og vakuumhøstet tørv?

Besvarelse

I vores besvarelse af sagsøgers spørgsmål har vi ikke taget hensyn til eventuelle kvalitetsforskelle mellem de hidtil anvendte råvarer fra Lille Vildmose og de resterende reserver, ligesom vi ikke har taget hensyn til eventuelle prisforskelle mellem klyneskåret og vakuumhøstet tørv.

Spørgsmål 4a

Har skønsmændene ved besvarelsen taget hensyn til en eventuel besparelse ved, at har overflyttet produktion af hobbyprodukter til fabrikken i og derved har kunnet lukke/reducere andre fabriksanlæg og i bekræftende fald i hvilken udstrækning?

Besvarelse

Vi har ved besvarelsen ikke taget hensyn til en eventuel besparelse ved, at har overflyttet produktion af hobbyprodukter til fabrikken i Kongerslev.

Spørgsmål A5

Bl.a. henset til det betydelige fald i det af i bilag 153, tabel 12, opgjorte afdelingsbidrag på professionelle produkter fra 2001/2002 til de følgende år kan det da udelukkes, at andre faktorer end standsningen af råvareforsyningen fra har indvirket på faldet?

Besvarelse

Det kan ikke udelukkes, at andre faktorer end standsningen af råvareforsyningen fra har indvirket på faldet, jfr. herunder vores indledende bemærkninger i besvarelsen af spørgsmål 1.

Spørgsmål A6

Fremgår det af bilag 153, tabel 1, om markedsandel for professionelle produkter i Danmark er faldet efter indgrebet (fra og med 2005/06), når det side 3, 3. afsnit er anført, at det danske forbrug har været stort set uændret i de seneste 15 år?

Besvarelse

Under forudsætning af, at markedsvolumen som oplyst alle årene har været ca. 250.000 m³, og at salg af professionelle produkter i Danmark jf. bilag 153, tabel 1 har udgjort de oplyste mængder, kan udviklingen i markedsandelene for professionelle produkter i Danmark opgøres som vist i bilag 4 i denne rapport.

Som det fremgår af grafen i bilag 4 er markedsandelen efter 2004/05 under niveau i forhold til årene før.

Vi har som nævnt under besvarelsen af spørgsmål 1 dog ikke modtaget materiale, der underbygger antagelsen om et konstant marked i perioden.

Spørgsmål A7

Hvilke forudsætninger baserer skønsmændene deres besvarelse af sagsøgers spørgsmål på med hensyn til efterspørgsel og konkurrenceforhold i den periode, hvor der kunne være foretaget indvinding i

Besvarelse

Ved besvarelsen af spørgsmål 1 har vi for de enkelte år generelt forudsat uændret efterspørgsel og uændrede konkurrenceforhold efter indgrebet, i forhold til perioden 1999/00-2004/05 før indgrebet.

Ved besvarelsen af spørgsmål 2 har vi forudsat, at den forventede produktion af tørv efter indgrebet, baseret på den gennemsnitlige produktion i årene før indgrebet, i perioden fra indvindingstilladelsens ophør og til udløbet af tørvemængden kan afsættes, efterhånden som tørvemængderne bliver indvundet fra mosen. Der er således i beregningerne for de efterfølgende år forudsat en konstant efterspørgsel i perioden efter indgrebet.

Vi har ikke forholdt os til, hvorvidt Mosebrug ville have indvundet mere eller mindre spagnum end gennemsnittet for perioden 1999/00-2004/05 i perioden efter indgrebet, såfremt efterspørgslen stiger eller falder. Forholdet ville påvirke, hvilke år meromkostningen til import af sphagnum afholdes, og dermed den tilbagediskonterede værdi af meromkostningen.

Spørgsmål A8

Har skønsmændene i deres besvarelse taget hensyn til udgifter for sagsøger ved foranstaltninger til at beskytte de højmoser, der omgiver arealer, mod følger af dræning?

Besvarelse

Vi har ved besvarelsen ikke taget særskilt hensyn til udgifter til Mosebrug ved foranstaltninger til at beskytte de højmoser, der omgiver arealer, mod følger af dræning, ud over hvad der allerede er indregnet af udgifter hertil i gennemsnitlige råvareomkostning for egenproducerede råvarer i jfr. bilag 153, tabel 5.

Mosebrug har oplyst, at reetableringsudgifter afholdes løbende, og at der ikke foretages særskilte hensættelser hertil.

Spørgsmål A9

Har skønsmændene i deres besvarelse taget hensyn til merudgift for sagsøger ved at bringe arealerne i den stand, der kræves af bortforpagtere og det offentlige ved ophør af afgravning, hvis arealerne blev afgravet til overkant af mineraljord?

Besvarelse

Vi har ved besvarelsen ikke taget særskilt hensyn til merudgifter for Pindstrup Mosebrug til at bringe arealerne i den stand, der kræves af bortforpagtere og det offentlige ved ophør af afgravning, ud over hvad der allerede er

indregnet af udgifter hertil af afgravning, ud over hvad der allerede er indregnet af udgifter hertil i gennemsnitlige råvareomkostning for egenproducerede råvarer i jfr. bilag 153, tabel 5.

Mosebrug har oplyst, at reetableringsudgifter afholdes løbende, og at der ikke foretages særskilte hensættelser hertil.

Spørgsmål A10

Skønsmændene anmodes om, ved anvendelse af intervaller eller på anden måde, at angive de usikkerheder ved besvarelsen af Mosebrugs spørgsmål, som usikkerhederne på estimerne af de tilbageværende tørvemængder giver anledning til.

Besvarelse

Der henvises til tabellerne 1-2, 1-3, 2-2 og 2-3 i besvarelse af spørgsmål 1 og spørgsmål 2

Der er anvendt samme forudsætninger som ved besvarelsen af spørgsmål 1 og spørgsmål 2, på nær at restmængden er korrigeret ud fra bilag AD for a)-d) og bilag AF for e).

Spørgsmål A11 a)

Skønsmændene bedes oplyse, om Mosebrugs opgørelser i bilag 153 af mistede dækningsbidrag efter 2004/05 henholdsvis meromkostninger ved anvendelsen af substituerende råvarer efter 2004/05 er baseret på den forudsætning, at kvaliteten af den tilbageværende tørv i (og dermed den tørv, som skal erstatte den tilbageværende tørv) er den samme som kvaliteten af den indtil 2004 indvundne tørv i

Besvarelse

Mosebrugs opgørelse af mistede dækningsbidrag samt meromkostninger ved anvendelse af importerede råvarer er implicit baseret på den forudsætning, at kvaliteten af den tilbageværende tørv i svarer til kvaliteten af den tørv, som blev indvundet i årene indtil 2004.

Opgørelsen af meromkostninger forudsætter tillige implicit, at kvaliteten af den tilbageværende tørv i svarer til kvaliteten af den tørv, som efter 2004/05 er importeret til produktionen af professionelle produkter.

Spørgsmål A11 b)

Skønsmændene bedes oplyse, hvilken betydning det vil have for besvarelsen af Mosebrugs spørgsmål, hvis den tilbageværende tørv i har en ringere kvalitet end den indtil 2004 indvundne tørv i

Besvarelse

Hvis den tilbageværende tørv i har en ringere kvalitet end den indtil 2004 indvundne tørv i vil det efter skønsmændene

nes opfattelse påvirke besvarelsen af således:

Mosebrugs spørgsmål 1 og 2

Betydning for spørgsmål 1

Ved opgørelsen af mistede dækningsbidrag forudsættes, at Mosebrug kunne realisere uændrede resultater, såfremt indvindingen var fortsat. Hvis den tilbageværende tørv imidlertid er af en ringere kvalitet, vil dette alt andet lige betyde, at de estimerede fremtidige resultater ville blive reduceret, og dermed ville også de beregnede, mistede dækningsbidrag blive reduceret.

Reduktionen af de estimerede, fremtidige resultater kunne være begrundet i højere produktionsomkostninger eller lavere salgspriser pga. den ringere kvalitet. Ultimativt kunne en ringere kvalitet betyde, at en del af den tilbageværende tørv var uegnet til produktion til professionelt brug, således at det historiske dækningsbidrag for professionelle produkter ikke var anvendeligt til sammenligning.

Betydning for spørgsmål 2

Ved opgørelsen af meromkostninger forudsættes, at den tilbageværende tørv er af samme kvalitet som såvel den tørv, som blev indvundet i årene indtil 2004, og den råvare, Mosebrug importerer efter 2004/05. Hvis den tilbageværende tørv imidlertid er af en ringere kvalitet, vil dette betyde, at omkostninger for egenproducerede og importerede råvarer ikke er sammenlignelige.

Hvis den tilbageværende tørv er af ringere kvalitet, vil sammenligningsgrundlaget være en importeret råvare af tilsvarende kvalitet, som alt andet lige vil være billigere. Herved bliver meromkostningen ved import mindre.

Spørgsmål A12

Skønsmændene bedes oplyse, hvilken betydning det vil have for besvarelsen af Mosebrugs spørgsmål, hvis en anvendelse af den tilbageværende tørv i produkter til professionelle aftagere vil forudsætte en øget tilførsel af eksterne råvarer til fabrikken i i forhold til niveauet frem til 2004/05.

Besvarelse

Såfremt en anvendelse af den tilbageværende tørv i i produkter til professionelle aftagere vil forudsætte en øget tilførsel af eksterne råvarer til fabrikken i vil det efter skønsmændenes opfattelse betyde at perioden, hvor kan udnytte den tilbageværende mængde tørv forholdsmæssigt, vil udvides med den andel af eksterne råvarer, der indgår i produkterne til professionelle aftagere.

En forlænget periode til udnyttelse af den tilbageværende mængde tørv i som følge af tilbagediskonteringen medføre en reduktion af beløbene opgjort i spørgsmål 1 og 2.

Spørgsmål B – Spørgsmål om generelle forhold af betydning for bedømmelse af sammenhæng mellem stigning i råvarepris og en virksomheds nettotab

Da skønsmændene ikke kan tage stilling til en række bevisspørgsmål, som parterne er uenige om, og som derfor til sin tid må afgøres af landsretten, bedes spørgsmålene B.1 til B.6 besvaret ud fra skønsmændenes almindelige indsigt i regnskabs- og virksomhedsforhold.

Spørgsmål B1

Er det sædvanligt, at en virksomheds afsætningsmuligheder ikke er ubegrænsede, men er afhængige af efterspørgslen efter det pågældende produkt?

Besvarelse

Ja.

Alle virksomheders afsætningsmuligheder er afhængige af efterspørgslen efter deres produkter.

Efterspørgslen vil generelt afhænge af

- Antal kunder og deres forbrugsmønster
- Kundernes mulighed for at tjene på videresalg af deres produkter og i dette tilfælde muligheden for at overvælte en merpris til deres kunder
- Prisen på relaterede produkter for kunder og kundernes kunder

Spørgsmål B2

Forekommer det, at en virksomhed har en så stærk position på et marked, fx i kraft af et indarbejdet brand og/eller særlig kvalitet, at virksomheden har mulighed for at overvælte stigende råvarepriser på kunderne, uden at det medfører en sådan nedgang i afsætningen, at virksomhedens samlede nettofortjeneste reduceres svarende til den forhøjede råvarepris?

Besvarelse

Ja.

Som udgangspunkt er prisen, som en kunde er villig til at betale for et produkt, uafhængig af sælgers fremstillingspris. I en situation med udbud af sammenlignelige produkter vil der ved effektiv konkurrence ikke være mulighed for at overvælte en merpris på et produkt uden tab af markedsandele. I det omfang en virksomhed kan optimere sin indtjening ved at øge salgsprisen vil virksomheden i en situation med fuld gennemsigtighed foretage denne prisforhøjelse og øge sin indtjening. Såfremt en leverandørs omkostninger øges vil dette derfor umiddelbart lede til en reduceret indtjening for den pågældende leverandør.

Det kan dog undtagelsesvist forekomme, at en virksomhed har en så stærk position på et marked, fx i kraft af et indarbejdet brand og/eller særlig kvalitet, at virksomheden har mulighed for at overvælde stigende råvarepriser på kunderne, uden at det medfører en sådan nedgang i afsætningen, at virksomhedens samlede nettofortjeneste reduceres svarende til den forhøjede råvarepris.

Spørgsmål B3

Hvis det forudsættes, at dækningsbidraget for en virksomheds produkter er forskelligt fra kunde til kunde, fordi hver kunde får leveret et "skræddersyet" produkt, og prisen fastsættes individuelt for hver kunde, kan det da forekomme, at nedgang i dækningsbidrag ved at miste de "dårligste" kunder opvejes af øget dækningsbidrag fra de resterende, når priserne forhøjes med begrundelsen i stigende råvarepriser?

Besvarelse

Ja.

Der henvises indledende til besvarelsen af spørgsmål B2.

Som udgangspunkt vil hver kunde vurdere, om de er villige til at betale en højere pris for deres produkter. Dette vil omfatte såvel "gode" som "dårlige" kunder målt på dækningsbidrag.

Det må formodes, at en kunde som aftager et "skræddersyet" produkt vil være mindre følsom over for prisstigninger, da et skifte til et andet sammenligneligt produkt vil kræve sondering af markedet, forhandlinger med alternativ leverandør og indkøring af det nye produkt i korrekt kvalitet.

Det kan undtagelsesvist forekomme, at en virksomhed kan øge prisen for deres produkter så meget på en konkret kunde, at den pågældende kunde ikke kun er villig til at dække merprisen på sin "egen" leverance men også dække tabet fra mistet dækningsbidrag som følge af leverandørens tab af andre kunder eller manglende mulighed for at få dækket merpris på andre bevarede kundeforhold.

Spørgsmål B4

Såfremt en koncern har produktionen af ensartede varer såvel i Danmark som i udlandet, og en række kunder med positive dækningsbidrag overgår fra at få varer leveret fra moderselskabet i Danmark til et datterselskab i udlandet, kan det da influere positivt på det pågældende datterselskabs driftsresultat og dermed på moderselskabets mulighed for at få udbytte fra datterselskabet?

Besvarelse

Ja.

Som udgangspunkt vil en koncern med fuld gennemsigtighed i sin indtjening optimere placeringen af sin produktion og leverancer i koncernens enheder. Såfremt en enheds omkostninger øges, vil dette påvirke koncernens

beslutninger om placering af produktion og leverancer, og umiddelbart vil dette lede til en reduceret indtjening i koncernen.

For et datterselskab, der tilføres aktivitet, kan det influere positivt på datterselskabets driftsresultat, da en forøget omsætning med et forudsat positivt dækningsbidrag i et datterselskab vil alt andet lige give et højere resultat, og dermed øge datterselskabets mulighed for udbytte til moderselskabet.

Spørgsmål B5

I en koncern som omtalt i spørgsmål 4 kan det da have en positiv effekt på datterselskabets driftsresultat, hvis datterselskabet får mulighed for at sælge råvarer til moderselskabet, når afsætningsmulighederne for råvarerne ikke er ubegrænsede?

Besvarelse

Ja.

Et salg af råvarer til moderselskabet, når afsætningsmulighederne for råvarerne ikke er ubegrænsede, kan have en positiv effekt på datterselskabets driftsresultat, når datterselskabet kan øge sit salg og opnå positivt dækningsbidrag herpå, dvs. når salget sker til en højere pris end datterselskabets omkostning til produktion af råvaren.

For god ordens skyld bemærkes, at et salg fra et datterselskab til et moderselskab på koncernbasis ikke vil have nogen resultatmæssig effekt.

Spørgsmål B6

Forekommer det, at efterspørgslen efter en vare reduceres eller forsvinder efter en årrække, fordi der findes alternative varer eller fremgangsmåder, som kunderne anser for mere fordelagtige?

Besvarelse

Ja.

Som udgangspunkt vil efterspørgslen efter alle varer reduceres eller forsvinde over en årrække, hvis en leverandør ikke udvikler sin leverance. Ændringen i efterspørgslen kan skyldes ændringer i forbrugsmønstret, der helt fjerner efterspørgslen efter en vare eller at konkurrenter udvikler/udbyder en vare, som kunderne fx finder teknologisk eller prismæssigt mere attraktiv.

Spørgsmål C – Spørgsmål om udviklingen i driftsresultat

Mosebrug A/S'

Spørgsmål C1

Er oversigten i bilag K i overensstemmelse med sagsøgers årsregnskaber?

Besvarelse

Vi har afstemt de oplyste tal i bilag K til årsrapporterne for Mosebrug A/S uden at finde afvigelser ud over det at Deloitte oplyste, jævnfør næste afsnit.

Deloitte har ved påtegning erklæret at tallene i bilag K er i overensstemmelse med Mosebrugs årsregnskaber bortset fra årene 1999/2000 og 2005/06, hvor der er anvendt sammenligningstal i årsrapporten for årene 2000/01 og 2010/11 jf. bilag K.

Spørgsmål C2.

Er nettooverskud før afskrivninger henholdsvis i Mosebrug A/S og i koncernen som helhed steget eller faldet siden regnskabsperioden 2004/05?

Besvarelse

Vi har forudsat, at der med ”nettooverskud før afskrivninger” menes ”driftsresultat før afskrivninger”

På basis af bilag K har vi lavet en graf over udviklingen i driftsresultatet før afskrivninger i henholdsvis moderselskabet og koncernen, vedlagt som bilag 5 i denne rapport.

Det fremgår af bilag 5, at udviklingen i driftsresultatet før afskrivning efter 2004/05 for såvel moderselskab som for koncernen som helhed har været stigende, dog med et markant fald i 2005/06.

Spørgsmål C3

Fremgår det af de i sagen fremlagte bilag, i hvilken udstrækning der er sket forbedring af resultatet i datterselskaber som følge af flytning af kunder i Danmark eller udlandet fra moderselskabet til datterselskaber eller som følge af øgede muligheder for salg af råvarer fra datterselskaber til moderselskabet?

Besvarelse

På basis af bilag K har vi lavet en graf over udviklingen i resultatet af datterselskaber og associerede virksomheder, vedlagt som bilag 6 i denne rapport.

Det fremgår af bilag 6, at udviklingen i resultatet i datterselskaber og associerede virksomheder siden 2000/01 som helhed har været stigende, dog med et markant fald i 2005/06.

Det fremgår ikke af de i sagen fremlagte bilag, i hvilken udstrækning forbedringer af resultatet i datterselskaber og associerede virksomheder skyldes flytning af kunder i Danmark eller udlandet fra moderselskabet til datterselskaber eller som følge af øgede muligheder for salg af råvarer fra datterselskaber til moderselskabet.

...”

I den supplerende erklæring af 30. maj 2017 har skønsmændene besvaret yderligere spørgsmål således:

”Spørgsmål 6.1

Skønsmændene bedes præcisere og begrunde, hvilke ”virksomheder med en sammenlignelig risiko-/afkastprofil” skønsmændene har inddraget i fastsættelse af diskonteringsrenten ”afkastkravet”/”risikotillægget”) på 8 %.

Besvarelse

Mosebrug beskæftiger sig med udvinding, produktion og salg med sphagnumprodukter. I søgen efter sammenlignelige virksomheder er der således lagt til grund, at virksomhederne skal operere inden for samme område.

De sammenlignelige virksomheder er børsnoterede, da der ellers ikke er tilgængelig information. Det er således en forudsætning for at kunne fastlægge en diskonteringsrente med en matchende risiko/afkastprofil.

Idet det ikke har været muligt at identificere 100 % sammenlignelige virksomheder, der er børsnoterede, har det været nødvendigt at udvide søgekriterierne til at omfatte andre brancher end udvinding, produktion og salg af sphagnumprodukter.

De identificerede sammenlignelige virksomheder beskæftiger sig med udvinding og forarbejdelse af ikke-ædle råvarer og materialer, bl.a. grusgrave. Det er vurderet, at den driftsmæssige risiko i høj grad er sammenlignelig med driftsrisikoen knyttet til Mosebrug.

Spørgsmål 6.2

Skønsmændene angiver at have fastsat diskonteringsrenten på 8 % ”med baggrund i den finansielle og driftsmæssige risiko”. Skønsmændene bedes oplyse, om der i fastsættelsen af diskonteringsrenten er inddraget andet end ”den finansielle og driftsmæssige risiko”.

Besvarelse

Den finansielle og driftsmæssige risiko forbundet med en investering i en erhvervsvirksomhed omfatter en lang række risici, der knytter sig til drift og finansiering af virksomheden. Se besvarelsen af spørgsmål 6.3.

Spørgsmål 6.3

Skønsmændene bedes angive, hvilke enkeltelementer der indgår i fastsættelse af diskonteringsrenten på 8 % (eksempelvis afsætningsmuligheder, stigende råvarepriser, adgang til råvarer og kvaliteten heraf), herunder vægten af de enkelte elementer.

Besvarelse

Diskonteringsrenten er baseret på det gennemsnitlige vægtede afkastkrav (WACC), som tager højde for afkastkravene til både egenkapital og fremmedkapital i virksomheden.

Afkastkravet til egenkapitalen er baseret på Capital Asset Pricing Model ("CAPM"), som er en anerkendt og udbredt model til at bestemme afkastkravet til egenkapitalen. Afkastkravet til fremmedkapitalen er baseret på den risikofrie rente med et kredittillæg, og fratrukket 25 %, som reflekterer skattekjoldet ved renteomkostninger på daværende tidspunkt.

For så vidt angår spørgsmålets henvisning til "eksempelvis afsætningsmuligheder, stigende råvarepriser, adgang til råvarer og kvaliteten heraf", er det skønsmændenes opfattelse, at sådanne risici er en integreret del af driften af en virksomhed inden for det område, som både Mosebrug samt de sammenlignelige virksomheder opererer i. Det er således skønsmændenes opfattelse, at risici af en sådan karakter er afspejlet i den driftsmæssige risiko og dermed den samlede diskonteringsrente. De anførte eksempler i det supplerende spørgsmål er således ikke vægtet individuelt.

Spørgsmål 6.4

Særligt, og i lyset af spørgsmål A3, A11a og A11b (som skønsmændene henviser til), bedes skønsmændene angive betydningen af, at der ved fastsættelsen af diskonteringsrenten er taget hensyn til "kvalitetsforskelle mellem de hidtil anvendte råvarer fra [redacted] og de resterende reserver".

Besvarelse

Ved besvarelsen af disse spørgsmål, som der refereres til, er der ikke eksplicit taget hensyn til eventuelle kvalitetsforskelle mellem de hidtil anvendte råvarer fra [redacted] og de resterende reserver. Det er skønsmændenes opfattelse, at kvalitetsforskelle af råvarer er en normal driftsrisiko inden for denne branche, herunder også de sammenlignelige virksomheder. Risiko af en sådan karakter er efter skønsmændenes opfattelse derfor afspejlet i diskonteringsrenten. Der er således ikke behov for særlige hensyn hertil.

Såfremt der er identificeret en ekstraordinær kvalitetsforskel, bør man tage højde for dette gennem en ændret prisstruktur på råvarerne, dvs. ændret dækningsbidrag i pengestrømmene og ikke via en ændret diskonteringsrente ved nutidsberegning af pengestrømmene.

Spørgsmål 6.5

Tilsvarende, og i lyset af spørgsmål A10 (som skønsmændene også henviser til), bedes skønsmændene angive betydningen af, at der ved fastsættelsen af diskonteringsrenten er taget hensyn til usikkerheder i mængden af tilbageværende tørv.

Bevarelse

Det er skønsmændenes opfattelse, at generelle usikkerheder i råvaremængder er en del af risikoen i forretningsmodellen. Risiko af en sådan karakter er efter skønsmændenes opfattelse afspejlet i diskonteringsrenten, og der er således ikke behov for særlige hensyn hertil.

Såfremt der er tale om konkret identificerede udsving i mængden af tilbageværende tørv, som det er illustreret ved de forskellige beregninger i skønstema II, bør man tage højde for dette gennem separate beregninger af pengestrømmene, som det er gjort ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2 i skønstema III via følsomhedsscenarier og ikke via en ændret diskonteringsrente ved nutidsberegning af pengestrømmene.

Spørgsmål 6.6

Skønsmændene bedes angive, om der er elementer, som indgår i fastsættelsen af diskonteringsrenten på 8 %, der ikke knytter sig specifikt til tørveressourcerne i (del af et råvarelager), men mere generelt til Mosebrug som virksomhed. I bekræftende fald bedes vægten af sådanne elementer oplyst.

Besvarelse

Diskonteringsrenten er opgjort med udgangspunkt i et markedsbaseret afkastkrav for sammenlignelige virksomheder. Det er skønsmændenes opfattelse, at er en del af den normale drift i virksomheden. Skønsmændene har ikke kendskab til forhold, der medfører, at diskonteringsrenten skal justeres for forhold, der knytter sig til specifikke forhold i Det er således antaget, at risikoen ved er den samme som for Mosebrug som helhed.

Spørgsmål 6.7

Skønsmændene bedes angive, om der ved fastsættelsen af diskonteringsrenten på 8% er taget hensyn til, at Mosebrug i 2005 og 2006 havde foretaget alle væsentlige investeringer til brug for indvinding af tørv i I benægtende fald bedes skønsmændene oplyse, hvilken betydning det ville have for diskonteringsrenten.

Besvarelse

Mosebrug har anmodet syns- og skønsmændene om at besvare spørgsmål 1 og 2 ved beregninger af mistet afdelingsbidrag/dækningsbidrag og substituering af råvareforbrug. Der er ikke eksplicit taget hensyn til, hvornår der er foretaget investeringer.

Forholdet har ingen betydning for fastlæggelse af diskonteringsrenten.

Spørgsmål 6.8

Skønsmændene bedes angive, om der er potentialer, som helt eller delvist kunne opveje risici, der er indgået i skønsmændenes fastsættelse af diskonteringsrenten på 8 %, eksempelvis forbedrede afsætningsmuligheder eller det forhold, at kundesegmentet overvejende ønskede "skræddersyede" produkter, jf. svaret på spørgsmål B3. I bekræftende

fald bedes skønsmændene oplyse, om sådanne potentialer har været inddraget i fastsættelsen af diskonteringsrenten på 8 %, samt i benægtende fald hvilken betydning det ville have for diskonteringsrenten.

Besvarelse

Diskonteringsrenten på 8 % afspejler den finansielle og driftsmæssige risiko forbundet med en investering i Mosebrug. Potentielle "upside-potentialer" og "downside-risici" er således en del af den driftsmæssige risiko.

Såfremt tørveressourcerne i Mosebrug medfører unikke afsætningsmuligheder, som sammenlignelige virksomheder ikke har, så bør man tage højde for dette gennem en ændret prisstruktur, dvs. ændret dækningsbidrag i beregninger af pengestrømmene og ikke via en ændret diskonteringsrente ved nutidsberegning af pengestrømmene.

Spørgsmål 6.9

Skønsmændene bedes angive, hvilke elementer – kendetegnende for virksomheder generelt – der kunne have begrundet en lavere diskonteringsrente.

Besvarelse

Diskonteringsrenten afhænger primært af den driftsmæssige og finansielle risiko, som er forbundet med virksomheden.

Den driftsmæssige risiko er hovedsageligt påvirket af, hvor cyklisk industrien, som virksomheden opererer inden for, er. Cykliske virksomheder har typisk et relativt højt afkastkrav til egenkapitalen, hvilket afspejler sig i en relativt høj samlet diskonteringsrente. Omvendt vil ikke-cykliske virksomheder have et lavere afkastkrav til egenkapitalen og dermed en lavere diskonteringsrente. Eksempler på ikke-cykliske virksomheder er virksomheder inden for forsyningsindustrien eller virksomheder, som er underlagt offentlig regulering.

Spørgsmål 6.10

Skønsmændene angiver i fastsættelsen af diskonteringsrenten på 8 % at have inddraget risici i form af adgang til råvarer, kvalitet af råvarer og pris på råvarer. Der har været gennemført syn og skøn, hvor tørveressourcer i Mosebrug (råvarer) er blevet konstateret, og hvoraf det fremgår, at de konstaterede tørveressourcer i deres helhed kan anvendes i Mosebrugs produktion af professionelle produkter.

Skønsmændene bedes opgøre diskonteringsrenten under forudsætning af, at de konstaterede tørveressourcer er til rådighed og således, at der ikke er risici i forhold til eksempelvis adgang, kvalitet og pris.

Besvarelse

Skønsmændene forstår spørgsmålet således, at det ved opgørelsen af diskonteringsrenten skal lægges til grund, at der ikke er risici i forhold til adgang af råvarer, kvaliteten heraf samt prisen på råvarerne. Med andre ord er der ikke risiko på den marginale omkostning, men fortsat risiko på omsætningen (afsætningspris og mængde), og det afledte dækningsbidrag.

I praksis vil dette sjældent være opnåeligt. Eksempelvis varierer den gennemsnitlige råvareomkostning for egen producerede råvarer ganske betydeligt fra år til år, jf. bilag 153, tabel 5.

Værdien af at have sikret de marginale omkostninger, herunder kvalitet og pris, vil i givet fald ud fra skønsmændenes vurdering udgøre under 1 %-point.

Spørgsmål 6.11

Skønsmændene bedes oplyse, om det påvirker diskonteringsrenten, såfremt det lægges til grund, at ingen af de risici, der er indgået i fastsættelsen af diskonteringsrenten på 8 %, er blevet realiseret i årene frem til 2017. I bekræftende fald bedes skønsmændene angive, hvad diskonteringsrenten da kan fastsættes til.

Besvarelse

Det er skønsmændenes opfattelse, at der på værdiansættelsestidspunktet er risici forbundet med driften, hvilket primært er afspejlet i den anvendte diskonteringsrente. At man i årene herefter konstaterer, at sådanne risici viste sig ikke at have været til stede, har karakter af "hindsight", hvilket strider mod de faktiske forhold på værdiansættelsestidspunktet. Det bør således ikke lægges til grund ved opgørelsen af diskonteringsrenten på det pågældende tidspunkt, hvorfor det ikke påvirker diskonteringsrenten.

Spørgsmål 6.12

Skønsmændene har fastsat diskonteringsrenten "med baggrund i den finansielle og driftsmæssige risiko, der på daværende tidspunkt (2005-2006) kunne forventes".

Skønsmændene bedes angive, hvad diskonteringsrenten ville have været på nuværende tidspunkt (2017).

Besvarelse

Diskonteringsrenten i dag (2017) er opgjort på baggrund af samme principper, som beskrevet i Spørgsmål 6.3. Af væsentlige ændringer i forhold til opgørelsen af diskonteringsrenten i dag kan nævnes, at den marginale skattesats er faldet fra 25 % til 22 %. Desuden er der sket et skifte mod et betydeligt lavere rentemiljø, men dette justeres ved at foretage en normalisering af den risikofrie rente.

På denne baggrund vil diskonteringsrenten efter skønsmændenes opfattelse på nuværende tidspunkt kunne opgøres til 7,5 %.

Spørgsmål 6.13

Skønsmændene bedes angive diskonteringsrenten for det tilfælde, at der ikke var nogen risici.

Besvarelse

Skønsmændene forstår spørgsmålet således, at diskonteringsrenten skal angives for en investering uden risici. Som approksimation for en risikofri investering anvendes typisk danske statsobligationer. I opgørelsen af diskonteringsrenten anvendes den risikofrie rente, baseret på renten på en dansk 10-årig statsobligation. Renten pr. værdiansættelsestidspunktet var 3,80 %.

Spørgsmål 6.14

Skønsmændene bedes besvare spørgsmål 1 og spørgsmål 2 ved anvendelse af en diskonteringsrente oplyst i svaret på spørgsmål 6.13.

Besvarelse

Se besvarelsen til spørgsmål 6.17.

Spørgsmål 6.15

Skønsmændene bedes besvare spørgsmål 1 og spørgsmål 2 ved anvendelse af diskonteringsrenter i hele tal i intervallet mellem renten oplyst i svaret på spørgsmål 6.13 og 8 %, dvs. 1) renten oplyst i svaret på spørgsmål 6.13 rundet op til helt tal, 2) denne rente + 1 %, 3) denne rente + 2 %, og 4) så fremdeles op til og med 7 %.

Besvarelse

Se besvarelsen på spørgsmål 6.17.

Spørgsmål 6.16

Skønsmændene bedes besvare spørgsmål 1 og spørgsmål 2 ved anvendelse af en diskonteringsrente på 2,87 % svarende til den gennemsnitlige rente siden 2004 på Mosebrugs usikrede driftskredit i Danske Bank.

Besvarelse

Se besvarelsen til spørgsmål 6.17.

Syns- og skønsmændene skal bemærke, at de ikke har foretaget handlinger for at verificere størrelsen af den gennemsnitlige rente siden 2004 på Pindstrup Mosebrugs usikrede driftskredit i Danske Bank.

Spørgsmål 6.17

Skønsmændene bedes udføre beregningerne i spørgsmål 6.14, 6.15 og 6.16 ved anvendelse af en inflationssats på 2,0 % for hele indvindingsperioden, jf. spørgsmål 5.

Besvarelse

Nedenstående output illustrerer, hvordan nutidsværdierne ændrer sig i spørgsmål 1 og 2 ved ændring af forudsætningerne som efterspurgt i spørgsmål 6.14-6.17. Diskonteringsrenten varieres fra 2,87 % og i hele intervaller op til 7 % inkluderende den risikofrie rente på 3,8 %. Dette gøres både for en inflationssats på 1,5 % og 2 %.

Øvrige metodemæssige forudsætninger fastholdes.

”...

Spørgsmål 7

Skønsmændene anfører på side 14 i skønserklæringen:

”Skønsmændene har som tidligere omtalt foretaget afgrænsede handlinger for at vurdere grundlaget for opgørelserne i bilag 153 og har i den forbindelse bedt om supplerende materiale fra Pindstrup, men skønsmændene er af sagsøger anmodet om ikke at inddrage yderligere informationer og har heller ikke fundet anledning hertil ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2.”

Skønsmændenes opmærksomhed henledes på, at Mosebrug i spørgetemaet anførte, at ”[v]ed besvarelsen af nedenstående spørgsmål kan skønsmændene tage udgangspunkt i det fremlagte materiale, idet skønsmændene samtidig får adgang til Mosebrugs regnskabssystem i Navision, herunder de basisoplysninger, der er anvendt til at generere bilag 153”.

Skønsmændene bedes oplyse baggrunden for, at skønsmændene ”ikke [har] fundet anledning til at inddrage yderligere information”.

Besvarelse

Afsnittet er korrekt gengivet formuleret således, med ”ikke ” placeret før ”anmodet” som vist med understregning:

Skønsmændene har som tidligere omtalt foretaget afgrænsede handlinger for at vurdere grundlaget for opgørelserne i bilag 153 og har i den forbindelse bedt om supplerende materiale fra men skønsmændene er af sagsøger ikke anmodet om at inddrage yderligere informationer og har heller ikke fundet anledning hertil ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2.

Skønsmændene er ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2 sagsøger bedt om at foretage specifikke beregninger på informationer leveret af sagsøger. Skønsmændene har til brug for disse beregninger ikke fundet anledning til at inddrage yderligere information. Som redegjort for andetsteds er der en naturlig usikkerhed knyttet til sådanne beregninger, som skønsmændene har taget højde for ved fastsættelse af en passende diskonteringsfaktor.

Spørgsmål 8

I forhold til svaret på spørgsmål A6 bedes skønsmændene oplyse, om skønsmændene har modtaget materiale eller er i besiddelse af oplysninger om, at ”antagelsen om et konstant marked i perioden” skulle være forkert.

Besvarelse

Skønsmændene har, som anført i skønserklæringen, og på trods af anmodning til Mosebrug A/S herom, ikke modtaget materiale, som underbygger antagelsen om et konstant marked i perioden.

Omvendt er skønsmændene heller ikke bekendte med, at antagelsen om et konstant marked i perioden er forkert.

Spørgsmål 9

Skønsmændene anfører på side 6 i skønserklæringen:

” Mosebrug har efter indgrebet flyttet hobbyproduktion fra en anden fabrik til hvilket alt andet lige reducerer andelen af faste omkostninger, som henføres til produktion af professionelle produkter.”

Skønsmændene bedes oplyse, hvilke ”faste omkostninger” der er tale om, herunder om det anførte har nogen konkret betydning for skønsmændenes besvarelse af spørgsmål 1 og spørgsmål 2, idet bemærkes, at såvel det samlede afdelingsbidrag fra fabrikken i som afdelingsbidraget på professionelle produkter er faldet over tid, jf. bilag 153, tabel 11 og 12.

Besvarelse

De omtalte faste omkostninger er andelen af indirekte produktionsomkostninger, som henføres til de enkelte produkter.

Såfremt produktionen øges, og summen af indirekte produktionsomkostninger er uændret, vil omkostningen pr. enhed reduceres.

Såfremt der ikke var flyttet anden produktion til ville dette alt andet lige have medført et lavere afdelingsbidrag for professionelle produkter og dermed et større mistet dækningsbidrag.

Vi har ved besvarelsen af spørgsmål 1 foretaget beregningerne på basis af de realiserede tal, hvori indgår den eventuelle indvirkning af ovennævnte flytning.

Forholdet har ingen betydning for besvarelsen af spørgsmål 2, hvor kun omkostninger direkte relateret til udvinding/import af råvarer indgår.

Spørgsmål 10

Skønsmændene anfører i besvarelsen af spørgsmål A4:

”Vi har ved besvarelsen ikke taget hensyn til en eventuel besparelse ved, at har overflyttet produktion af hobbyprodukter til fabrikken i

Skønsmændene bedes oplyse, om skønsmændene er bekendt med en sådan eventuel besparelse.

Besvarelse

Skønsmændene er ikke bekendt med, hvorvidt der foreligger en sådan eventuel besparelse. Opgørelsen heraf ville tillige være forbundet med usikkerhed, idet det er uvist, hvordan de faste omkostninger ville have været, såfremt der ikke var flyttet anden produktion til

Spørgsmål 11

Skønsmændene anfører i besvarelsen af spørgsmål A5 om årsager til fald i afdelingsbidrag på professionelle produkter siden 2001/2002:

”Det kan ikke udelukkes, at andre faktorer end standsningen af råvareforsyningen fra har indvirket på faldet, jfr. herunder vores indledende bemærkninger i besvarelsen af spørgsmål 1.”

Skønsmændene bedes oplyse, om besvarelsen af spørgsmål A5 vil være anderledes, såfremt det lægges til grund, at det høje afdelingsbidrag i 2001/2002 skyldes særdeles gode forudgående høstår.

Besvarelse

Skønsmændene er ved besvarelsen af spørgsmål 1 og 2 af sagsøger bedt om at foretage specifikke beregninger på informationer leveret af sagsøger. Skønsmændene er ikke bedt om at undersøge årsager til udsving mellem de enkelte år og har til brug for de ønskede beregninger ikke fundet anledning hertil.

Skønsmændene kan derfor ikke udelukke, at andre faktorer end standsningen af råvareforsyningen fra har indvirket på faldet, uanset om det lægges til grund, at det høje afdelingsbidrag i 2001/2002 skyldes særdeles gode forudgående høstår.

Spørgsmål 12

Skønsmændene anfører i besvarelsen af spørgsmål A11b:

”Hvis den tilbageværende tørv i har en ringere kvalitet end den indtil 2004 indvundne tørv i vil det efter skønsmændenes opfattelse påvirke besvarelsen af Pindstrup Mosebrugs spørgsmål 1 og 2 således:

Hvis den tilbageværende tørv er af en ringere kvalitet, vil sammenligningsgrundlaget være en importeret råvare af tilsvarende

kvalitet, som alt andet lige vil være billigere. Herved bliver meromkostningen ved import mindre.”

Skønsmændene bedes oplyse, om den citerede del af besvarelsen af spørgsmål A11b vil være anderledes, såfremt det lægges til grund, at en stor del af den gennemsnitlige omkostning for en importeret råvare udgøres af fragt, jf. tabel 4 sammenholdt med tabel 6 i bilag 153.

Besvarelse

Skønsmændenes besvarelse vil ikke ændres, selv om fragten udgør en stor del af råvareomkostningen. Dette betyder blot, at meromkostningen ved import ikke reduceres for så vidt angår fragtomkostningens andel, da fragtomkostningen ikke afhænger af råvarens kvalitet.

Styrelsen for Vand- og Naturforvaltningens spørgsmål

Spørgsmål D

Er skønsmændene enige i, at det er behæftet med stor usikkerhed at opgøre et eventuelt tab ved at beregne den forventede fremtidige indtjening (det totale mistede dækningsbidrag/afdelingsbidrag) som en simpel matematisk fremskrivning af et gennemsnit af historisk pristalsreguleret indtjening, uden at tage hensyn til andre forhold?

Besvarelse

Mosebrug A/S har i deres spørgsmål til syns- og skønsmændene anmodet om, at der foretages beregninger baseret på historiske tal fra perioderne

- 1999/00-2004/05 (frem til det såkaldte indgreb) og
- 2005/06-2014/15 (efter det såkaldte indgreb)

ud fra en række forudsætninger, og disse beregninger er suppleret med forskellige scenarier om tørvemængder baseret på rapport fra skønstema II.

Syns- og skønsmændene finder, at den anvendte beregningsmodel er sædvanlig og anvendelig til at foretage beregningerne på, men også at beregningerne er følsomme over for udsving i forudsætningerne, som de forskellige beregninger viser.

Beregningerne viser, at størrelsen af den resterende tørvemængde har stor indflydelse på beregningerne. Syns- og skønsmændene i skønstema III skal understrege, at de ikke har forholdt sig til disse mængder, som er fastlagt som del af skønstema II, hvorfor der henvises til rapporten for dette skønstema.

Syns- og skønsmændene har i skønstema III fastlagt en diskonteringsrente til opgørelse af nutidsværdien, der afspejler den finansielle og driftsmæssige risiko, der efter syns- og skønsmændenes opfattelse knytter sig til en aktivi-

tet som den, Mosebrug A/S driver.

Det er syns- og skønsmændenes opfattelse, at beregningerne alene er behæftet med den naturlige usikkerhed, der altid vil knytte sig til et skøn over fremtidige begivenheder, og at den usikkerhed er forøget i scenarier med indvinding af tørv over en længere årrække sammenlignet med scenarier med en kortere årrække til udnyttelse af den resterende tørvemængde.

Spørgsmål E

Er skønsmændene enige i, at det vil være mere retvisende at opgøre et eventuelt tab på koncernbasis fremfor på afdelingsbasis?

Besvarelse

Da tørvemængderne i udelukkende blev anvendt til produktion i Mosebrugs afdeling, er skønsmændene ikke enige i, at en opgørelse på koncernbasis frem for afdelingsbasis ville være mere retvisende.

Dette gælder især opgørelsen af meromkostninger, som forholdsvis specifikt relaterer sig til produktionen i afdeling.

Opgørelsen af mistet dæknings-/afdelingsbidrag er knap så entydig, idet flere forhold, som tidligere omtalt i besvarelsen af spørgsmål 1, spiller ind ved opgørelsen heraf. Såfremt aktiviteter flyttes mellem forskellige afdelinger, kan det tænkes, at nedgang i en afdelings dækningsbidrag modsvares af et øget dækningsbidrag i en anden afdeling.

En opgørelse på koncernbasis omfatter mange afdelinger, hvis dækningsbidrag ikke har sammenhæng med afdelingen, hvorfor en opgørelse på koncernbasis ikke ville være retvisende i relation til de stillede spørgsmål.

Spørgsmål F

Er skønsmændene enige i, at det er behæftet med en stor usikkerhed at opgøre et eventuelt tab ved at beregne den totale meromkostning som en simpel matematisk fremskrivning af forskellen mellem et gennemsnit af historiske inflationsregulerede omkostninger til importerede varer og et gennemsnit af historiske inflationsregulerede omkostninger til egenproducerede varer, uden at tage hensyn til andre forhold?

Besvarelse

Se besvarelse af spørgsmål D.”

9. Forklaringer

og

har afgivet forklaring. Endvidere har skønsmændene

og Tor-

ben Sune Bojsen afgivet forklaring om syn og skøn 1, og skønsmændene og har afgivet forklaring om syn og skøn 3.

har forklaret, at han siden oktober 2012 har været bestyrelsesformand i Mosebrug. Forud herfor var han direktør for selskabet.

Ved selskabets start i 1905 blev den indvundne tørv solgt som brændsel. Senere blev tørv solgt som strøelse og sphagnum. I 1973-1974 begyndte selskabet at udvikle færdigblandinger af sphagnum til gartnerier. I dag producerer selskabet flere tusinde forskellige blandinger. Samtidig med at selskabet fra midten af halvfjerdserne fik en stigende omsætning, blev det sværere at finde nye steder i Danmark, hvor der kunne indvindes tørv. Dette førte bl.a. til, at selskabet for at kunne imødekomme efterspørgslen i 1976 oprettede et datterselskab i Nordirland og i 1986 oprettede et datterselskab i Nordspanien. I 1990 indgik selskabet en joint-venture aftale om tørveindvinding i Estland, og omkring 2000 oprettede selskabet et datterselskab i Letland, som i dag er en af de største producenter af tørveprodukter. I de baltiske lande er råvarerne billige samtidig med, at transportomkostningerne er lave. Mange gartnerier i Europa er af prismæssige årsager begyndt at aftage produkter fra disse lande. Fabrikken i producerer i dag primært løsvareetørv.

I henhold til pkt. 4 i forpagtningsaftalen af 6. april 1951, der blev indgået mellem Statens Jordlovsudvalg og Mosebrug, fik selskabet oprindeligt ret til at indvinde al tørv på det forpagtede område. Det drejer sig om det areal, der ligger op ad Efter endt indvinding forpligtede selskabet sig til at planere arealerne. Tilsvarende havde selskabet ret til at indvinde al tørv på de arealer, som selskabet selv ejede.

I anmeldesskemaet af 21. marts 1973 vedrørende matr.nr. 1ci blev gravedybden angivet til 2,10 meter ud af en tørvedybde på ca. 2,5 meter. På det tidspunkt var det planen, at området efter endt indvinding skulle anvendes som landbrugsjord. For at det kunne lade sig gøre, skulle selskabet efterlade ca. 30 cm af det nederste tørvelag, som ved pløjning efterfølgende kunne blandes sammen med den underliggende sandjord. I 1973 var der ingen, der tænkte på naturgenopretning. Han mener, at selskabet uanset de afgivne oplysninger om gravedybden havde ret til at grave helt ned til mineraljorden.

Det forhold, at det i anmeldesskemaet af 26. marts 1973 vedrørende matr.nr. 1ep, blev angivet, at gravedybden var ca. 1,7 meter ud af en tørvedybde på ca. 2 meter, er efter hans opfattelse heller ikke her udtryk for, at selskabet ved afgivelsen af de pågældende oplysninger afskrev sig retten til at grave helt ned til mineraljorden.

Med tiden viste det sig, at områderne ikke skulle overgå til landbrugsjord. Det blev særlig tydeligt i 1980'erne, hvor de første projekter om naturgenopretning begyndte at komme. Det betød, at selskabet benyttede sig af sin ret til at grave helt ned til mineraljorden for at udnytte ressourcerne optimalt. Det var alment kendt, at selskabet ikke efterlod et resttørvelag.

Retningslinjerne for indvinding i rapporten om tørveindvinding og naturgenopretning i fra december 1989, hvoraf bl.a. fremgår, at der som udgangspunkt kun kunne graves ned til 30 cm over mineraljorden, gjaldt ikke for selskabet. Retningslinjerne gjaldt kun for de områder, hvor der efter endt gravning skulle udlægges overjord. Dette gjorde sig ikke gældende på selskabets arealer.

Han undrer sig over de mængder, der er angivet vedrørende forventet årlig produktion i ansøgningerne af 4. marts 2002 om fortsat tilladelse til tørveindvinding. Det var Lykke Larsen, der udfyldte og underskrev ansøgningerne. Han har ikke selv haft noget med ansøgningerne at gøre, og Lykke Larsen må have lavet en fejl.

Forud for at selskabet indgav sine ansøgninger om fortsat tørveindvinding den 4. marts 2002, havde han på et tidspunkt holdt et møde med ansatte fra amtet i anledning af ansøgninger om indvindinger andre steder. De ansatte fra amtet havde sagt til ham, at der var for mange brune felter på deres kort. Efter en snak herom tilkendegav han, at selskabet gerne ville undlade at indvinde tørv på delområde 1.3. På dette tidspunkt havde selskabet andre indvindingsmuligheder. Han ville gerne udvise fleksibilitet. Samtidig håbede han på, at ansøgningerne vedrørende de andre områder, der aktuelt var under behandling, ville blive imødekommet. Det var baggrunden for, at selskabet ved de senere ansøgninger i 2002 ikke skraverede delområde 1.3. Heri lå ikke, at selskabet gav afkald på sine indvindingsretigheder i dette område. Det pågældende delområde er ikke blevet brugt til at læsse overskudsjord af på, men arealet var blevet fræset, inden indvindingen blev indstillet. Han husker ikke præcis, hvornår det skete, men det var måske i 1995-1996. Delområdet 1.3 er

med i både amtets og Naturklagenævnets afgørelse. Der kan ikke have været tvivl hos amtet om, at selskabet fortsat ønskede at indvinde tørv i dette område. Det må navnlig have stået klart for amtet i forbindelse med den dialog, der foregik. Han synes ikke, at den forklaring, som han afgav under fredningssagen om delområde 1.3, afviger meget fra den forklaring, han har afgivet under nærværende sag.

I selskabet regnede man med at få tilladelse til at fortsætte indvindingen efter den 1. juli 2003. Man mente ikke, at fortsat indvinding ville være i strid med den regulering, der var kommet på naturområdet i de mellemliggende år. Frem til 2001, hvor der kom en ny regionalplan, og hvor området blev udlagt som naturområde, havde samarbejdet med amtet været godt. Efter dette tidspunkt blev selskabet oftere mødt med modvilje fra myndighedernes side. Man var således bevidst om, at der i samfundet var sket en holdningsændring i relation til råstofindvinding.

Han kan ikke huske, hvornår selskabet lavede en dæmning i den grøft, som ligger nord for indvindingsområdet på matr.nr. 1ep m.fl., og som er omtalt i advokat Lars Meilvangs brev af 12. maj 2003. Selvom selskabet lavede en dæmning, kunne det godt fortsætte med afvandingen.

Som det fremgår af Mosebrugs brev af 3. maj 2004 til amtet, beklagede selskabet, at den tilladte gravedybde var blevet overskredet. Den overskridelse, der var tale om, relaterede sig alene til den midlertidige tilladelse, som var givet på dette tidspunkt.

Oplysningerne i konklusionen i Amts rapport fra marts 2005 om konsekvensvurdering efter EU's habitat- og fuglebeskyttelsesdirektiver af tørveindvinding, hvoraf bl.a. fremgår, at selskabet ikke ønskede at indgå i en forhandling om reduktion af indvindingsmængderne, er ikke helt korrekte. Han kunne mærke, at myndighederne var imod alle de forslag, som han fremkom med. Hans forslag om forskellige afværgeforanstaltninger vandt ikke gehør. Han mente, at selskabet senere ville kunne få medhold hos Naturklagenævnet, og på den baggrund valgte han som direktør at afslå de tilbud, som amtet kom med.

Havde selskabet fået tilbud om fortsat indvinding mod at opsætte membraner, ville man have takket ja hertil. På dette tidspunkt var der imidlertid ingen, der ønskede membraner eller andre kunstige løsninger.

Selskabet indbragte ikke Naturklagenævnets afgørelse for domstolene, fordi arealerne i den tid, hvor sagen skulle behandles ved retten, ville gro til i ukrudt. Det ville være urentabelt efterfølgende at skulle fjerne et ukrudtslag på 7-8 cm. Desuden var selskabet afhængig af at vide, hvilke mængder råstoffer, det havde til rådighed. Konsekvensen af Naturklagenævnets afgørelse var, at selskabet måtte afskedige medarbejdere og begynde at importere råvarer.

Han er enig i oplysningerne i Amts Administrationsgrundlag fra marts 2005,
pkt. 8.2 om Tørveindvindingsinteresser, hvoraf bl.a. fremgår, at tørve kvaliteten i er bedre end i andre indvindingsområder. Det skyldes, at tørven fra dette område er meget stabil i sin struktur. Tørven er god til at holde på vand og luft og er derfor velegnet til at indgå i produkter til de professionelle gartnerier.

Selskabet har som nævnt altid indvundet tørv helt ned til mineraljorden. Bundtørven er også blevet anvendt i produkterne til de professionelle gartnerier. Bundtørven er den mørke tørv.

Det fremlagte bilag 90 om råvaresammensætning af 16. januar 2003 om klynespagnum, der også kaldes klynetørv, og fræsetørv beskriver, hvordan råvarerne på dette tidspunkt var sammensat i de to produktkategorier. Klynetørv er oprindeligt den tørv, som indvindes ved, at tørven skæres op i blokke. Fræsetørv er den tørv, som indvindes ved en overfladehøstning. I bilaget anvendes de to begreber imidlertid i en markeds mæssig sammenhæng ud fra produktets sammensætning. Der er en lille prisforskel på de to produkter. Kvaliteten er næsten den samme, og der indgår bundtørv i begge produkter.

Selskabets danske hjemmeside henvender sig som udgangspunkt ikke til de professionelle gartnere. De professionelle gartnere får typisk lavet specialblandinger, som er tilpasset deres individuelle behov. Selskabet har en god produktafdeling, som er specialiseret på dette område. Hjemmesiden er lavet for at vise, hvad selskabet generelt kan tilbyde af produkter.

Han tror, at selskabet ikke længere bruger tørv fra [redacted] i produkterne til de professionelle gartnerier. I disse produkter anvendes tørv fra [redacted] Mose, Irland og Baltikum. Som følge af den øgede import har selskabet haft øgede omkostninger. Det har betydet, at priserne på selskabets varer er blevet højere, hvilket samtidig har gjort, at selskabet har mistet noget af sin konkurrenceevne. Selskabet har som følge heraf lidt større tab.

[redacted] har forklaret, at han kan vedstå den skriftlige erklæring, som han har afgivet den 8. december 2014 sammen med [redacted]

Begrebet topklynetørv anvendes om den første skæring af tørv. Et skær svarer til ca. 90 cm. Der er tale om den lyse tørv. Begrebet bundklynetørv anvendes om den anden skæring. Denne tørv er mørkere og vil typisk have en lidt finere struktur, et lidt lavere luftindhold og et lidt højere tørstofindhold. Den er mere omsat. Der er forskelle i kvaliteten på den mørke og den lyse tørv, men når fabrikken først er færdig med at blande råvarerne med hinanden, er kvaliteten indenfor de enkelte produktkategorier den samme. Når man skærer bundklyner, vil man gå så langt ned, som man kan. Man kan også fræse ved indvindingen af den nederste del af tørven. Ved fræsning kan man høste helt ned til sandbunden. Også de nederste 20-30 cm tørv er blevet brugt i selskabets produkter til professionelle gartnerier.

Som det er illustreret på støttebilag I om selskabets råvarebaser over tid, indgik bundklynetørv med op til 60 % i selskabets råvaresammensætninger i 2000. I dele af 2003 brugte selskabet næsten ingen bundklynetørv i råvaresammensætningerne. I stedet brugte selskabet meget tørv fra Stenvad. Denne tørv har også et meget højt tørstofindhold. Indholdet af tørstof pr. m³ i selskabets produkter har været stigende hen over årene, uden at det er gået ud over kvaliteten. Prisen og efterspørgslen har heller ikke ændret sig. Han er ikke enig i skønsmændenes besvarelse af spørgsmål V i skønserklæringen vedrørende indvindelige tørvemængder, hvoraf bl.a. fremgår, at det er de mest krævende erhvervsdyrkere, der vil have den reneste, mindst omsatte, upåvirkede og ubehandlede sphagnumtørv. Der er mange professionelle gartnerier, der gerne vil have et produkt med et højt tørstofindhold.

Som det fremgår af oplysningerne i bilag 138 om råvaresammensætning hos [redacted] Mosebrug af 3. januar 2000 opererer selskabet i sine basisprodukter med henholdsvis kly-

Som det fremgår af selskabets manual for råvarekontrol af 10. februar 1993, sagens bilag 142, måler selskabet råvarens vægt, vandprocent og tørstofindhold. Selskabet måler også pH-værdien, ligesom der foretages en såkaldt LT-måling. Her undersøges saltkoncentrationen bl.a. for at finde ud af, hvor meget gødning, der skal tilsættes produktet.

Det er korrekt som angivet i oplysningerne i bilaget om råvaresammensætning hos Pindstrup Mosebrug af 27. marts 2001, at selskabet i sine basisprodukter opererer med henholdsvis klynetørv og fræsetørv. Mange af de store gartnerier får ikke basisprodukter, men derimod specielle blandinger, der er tilpasset deres individuelle behov. I det konkrete bilag kan man se, at der i klynetørven både indgår bundklynetørv og topklynetørv. Der er ikke kvalitetsforskelle i bundklynetørv og topklynetørv. Begge former for tørv har sine fordele, men tørstofindholdet er dog forskelligt.

Foreholdt besvarelsen af spørgsmål 15 i skønserklæringen vedrørende indvindelige tørvemængder har hun forklaret, at hun mener, at der ikke kun er en svag sammenhæng mellem omsætningsgrad og tørstofindhold.

I gødningsloven er der en helt særlig definition på sphagnum, men hos Mosebrug er ordene sphagnum og tørv altid blevet brugt i flæng.

Det er hende, der har lavet oversigten af 18. november 2014 over den målte pH-værdi og Lv-værdi i henholdsvis topklyner og bundklyner i perioden fra september 1999 til august 2002. Man kan af bilaget se, at der ikke er store forskelle i pH-værdien og Lv-værdien for henholdsvis topklyner og bundklyner. Foreholdt besvarelsen af spørgsmål 16 i skønserklæringen vedrørende indvindelige tørvemængder kan hun bekræfte, at alle hendes målinger vedrørende pH-værdien og Lv-værdien stammer fra tørv i Målingerne kommer ikke nødvendigvis fra de samme områder i mosen.

Det er korrekt, at indholdet af tørstof pr. m³ i selskabets produkter har været stigende hen over årene. Det skyldes, at der indgår mere mørkt tørv i selskabets produkter. Selskabet har mange kunder, der er glade for produkter med et højt tørstofindhold. Det højere tørstofindhold i produkterne har ingen indvirkning på prisen. Hun er ikke enig i skønsmændenes udtalelse i besvarelsen af spørgsmål V i skønserklæringen vedrørende indvindelige tør-

vemængder, hvoraf bl.a. fremgår, at det er de mest krævende erhvervsdyrkere, der vil have den reneste, mindst omsatte, upåvirkede og ubehandlede sphagnumtørv.

I selskabet kan de bruge al slags tørv i deres produktion, også den nederste tørv. Selskabet ville derfor også have kunnet anvende al tørv fra arealer, som denne sag omhandler. Om et produkt kan sælges afhænger alene af den rigtige råvaresammensætning, således at kunderne ikke oplever kvalitetsforskelle.

har forklaret, at han kan vedstå den skriftlige erklæring, som han har afgivet den 8. december 2014 sammen med Achton Lykke Larsen. Han arbejdede på dette tidspunkt i en stilling som moseleder ved Mosebrug.

Ved klyneskæring skæres tørv ud i blokke. Ved vakuumhøstning fræses det nederste lag op, hvorefter det høstes i en slags støvsuger. I har man høstet mosen fra top til bund helt ned til mineraljorden.

Foreholdt oplysningerne i anmeldesskemaet af 26. marts 1973 vedrørende matr.nr. 1ep, hvor gravedybden er angivet til 1,7 meter ud af en tørvedybde på 2 meter, har han forklaret, at der rent faktisk blev gravet helt ned til mineraljorden på dette område. Han ved, at der også blev gravet helt ned til mineraljorden i det område, der er nævnt i anmeldesskemaet af 21. marts 1973 vedrørende matr.nr. 1ci, og hvor gravedybden er angivet til 2,10 meter ud af en tørvedybde på 2,5 meter. Det var alment kendt, at selskabet gravede ned til mineraljorden. Han ved ikke, om amtet var bekendt hermed, men selskabet er i hvert fald ikke blevet mødt med kritik.

Foreholdt oplysningerne i Amts Administrationsgrundlag, pkt. 3.1 vedrørende tørveindvinding på delområde 1.3, hvoraf bl.a. fremgår, at der er betydelige mængder overjord på dette område, har han forklaret, at han ikke ved, hvor denne overjord skulle komme fra. Mosebrug har ikke anvendt området som et depot for overjord.

Tørvekvaliteten i er særdeles god. Al tørv fra top til bund i området kan anvendes til fremstilling af substrater. Mosen er en ung mose, og tørv er derfor lysere end andre steder. Han har ikke selv haft noget at gøre med oplysningerne i ansøgningsskemaerne af 4. marts 2002. Han ved derfor ikke, hvordan selskabet har beregnet de for-

ventede produktionstal, som er angivet til henholdsvis 22.000 m³ og 38.000 m³. Han husker ikke, hvornår man lavede dæmningen nord for indvindingsområdet, som skulle stoppe udtørringen af Mose. Det har formentlig været sidst i halvfemserne.

Han kender ikke noget til brevet af 3. maj 2004, hvori Mosebrug beklager, at den tilladte gravedybde i 2003 på visse steder var overskredet. Hans opgave var blot at forestå indvindingen. Det er ikke over for ham blevet indskærpet, at han skulle overholde en bestemt gravedybde.

Når man taler om topklyner, drejer det sig om det første skær. Ved andet skær indvinder man bundklyner. Der kan godt skæres flere bundklyner samme sted. Det afhænger af tørvens tykkelse. Når der ikke er plads nok til en fuld skæring af bundklyner, indvinder man den sidste tørv ved vakuumbøstning. Ved klynneskæring vil et skær have en dybde på ca. 80-90 cm. Det vil typisk være de sidste 20-30 cm, som indvindes med en vakuumbøster. Han ved ikke, hvornår selskabet stoppede med at indvinde tørv på delområde 1.3. I 2004 var området groet til med bl.a. birketræer. På dette tidspunkt ville man ikke have kunnet klynneskære uden først at fjerne de øverste 5-8 cm af arealet.

har forklaret, at han er advokat og formand i Fonde. Han blev formand i den lille fond, Fond, i 1986, samme år som døde. Den største fond var Charity Foundation, og så er der Naturfond, som blev oprettet i 2007.

Fondenes formål er bevarelse og beskyttelse af naturen og de vilde dyr. Der er en stor biodiversitet i moserne, og derfor købte Foundation-fonden Skov og Mose i 1988 og i årene derefter Mose og Skov og I 2003 købte fonden det såkaldte mellemområde mellem Mose og Mose. Landbrugsministeriet ejede arealerne og ville sælge dem, eventuelt i mindre lodder, til private. På dette tidspunkt havde Fredningsnævnet fredet de enkelte ejendomme i området. Verdensnaturfonden foreslog en stor fredning af området. Fonden havde ikke været interesseret i at købe mellemområdet, hvor der blev gravet tørv, og det var fondens opfattelse, at staten burde bidrage til områdets bevarelse med sine arealer. Købet skete efter et vist pres for at skabe et sammenhængende område og for at få gennemført en stor fredning. Fredningsnævnets afgørelse var indbragt for Naturklagenævnet, og Naturklagenævnet gik med til at behandle sagen

som Danmarks største fredningssag. Foundation-fonden overdrog i 2007 områderne i til Naturfond.

Den 31. januar 2005 deltog han i et møde på amtsgården i Tørvegravningssagen og fredningssagen blev behandlet under samme sag, men da Verdensnaturfonden kom ind i sagen, besluttede Naturklagenævnet at behandle tørvegravningssagen og fredningssagen hver for sig. Fonden ville ikke have noget med tørvegravningen at gøre, og derfor var han som udgangspunkt heller ikke interesseret i at deltage i mødet på amtsgården, men amtet overtalte ham, fordi han fik at vide, at man ville forsøge at finde en forligsmæssig løsning med Mosebrug. Før mødet drøftede han sagen med sine rådgivere og Naturstyrelsen. På mødet blev der talt om gravedybde, afværgeforanstaltninger og bufferzoner. Niels Søe ville ikke rigtig komme ind på, hvilke afværgeforanstaltninger Mosebrug havde forestillet sig. Naturstyrelsen havde foreslået en bufferzone på 500 meter, men ønskede ikke at drøfte holdning til bufferzoner.

Fonden tog i sommeren 2005 initiativ til at få indhentet en rapport om tørveindvindings betydning for moserne, da spørgsmålet om skadevirkning ikke var belyst i de rapporter, der allerede forelå. COWI spurgte, om rapporten ikke kunne opdeles, og det er forklaringen på, at der er en rapport fra efteråret 2005 og igen en rapport fra februar 2006. Rapporten fra februar 2006 indeholder forslag og anbefalinger til naturgenopretning, og Naturstyrelsen tog anbefalingerne op og udarbejdede et projekt, som skulle have været afsluttet i 2008, men som på grund af finanskrisen blev forsinket. Rapporten fra januar 2007 omfattede mellemområdet, hvori der skulle ske en genopretning, og dette arbejde blev påbegyndt efter Naturklagenævnets afgørelse i 2006.

Fonden bad COWI om at udarbejde en rapport om genopretningstiltag, selv om kunne gå til domstolene med Naturklagenævnets afgørelse. Det var beskrevet i en af rapporter, at der ville opstå en stor lang sø, hvis man ikke foretog sig noget. Der er blevet etableret 250 spunsvægge for at holde vandet i grøfterne, og en tilgroet mose er blevet ryddet. Fonden betalte 1/3 af de 11 mio. kr., dette projekt kostede. LIFE-projektet er baseret på COWIs rapport fra februar 2007. Projektet kostede 42 mio. kr., hvoraf det meste blev betalt med penge fra EU og resten har fonden og kommunen betalt. Det tager lang tid at etablere et LIFE-projekt, for der skal mange undersøgelser til. Med LIFE-projektet har fonden opnået, at der ikke trænger uønsket vand ind i højmoserne. De valgte foranstaltning-

ger til naturgenopretning er bedre end ingen foranstaltninger. Fonden ville ikke i 2005 have accepteret en løsning med membraner i moserne, for membraner har kun en begrænset levetid, og fonden ville ikke hænge på de fremtidige udgifter.

Fonden blev ikke på mødet i amtsgården spurgt, om den ville betale for membranerne, men hvis den var blevet spurgt, ville han have sagt nej.

Fonden sendte alle de rapporter, den fik udarbejdet, videre til de relevante myndigheder.

siddet i fondenes bestyrelse. Vidnet har lært at kende i forbindelse med udarbejdelse af rapporterne. Vidnet har også kendt i længere tid.

Da fonden i 2003 erhvervede de omstridte arealer, var der ingen dialog med staten om, hvad der skulle ske med arealerne, for på det tidspunkt ventede man på Naturklagenævnets afgørelse. Hjertemuslingedommen i 2004 var en øjenåbner med hensyn til habitatdirektivets betydning for . Han var bekendt med, at Mosebrug havde etableret en dæmning. Den standsede ikke afvandingen, men var dog bedre end ingenting.

har forklaret, at han er professor emeritus fra Københavns Universitet. Han er uddannet biolog. Inden han blev professor, var han ansat ved Danmarks Geologiske Undersøgelser og Nationalmuseet. Gennem hele sin karriere har han beskæftiget sig indgående med moser. Han har herunder skrevet internationale artikler om området. Det er på baggrund af hans viden om området, at COWI har brugt ham som konsulent. Han har stået for udarbejdelsen af den Råstofgeologiske undersøgelse af fra 1980. I 2004 medvirkede han ved udarbejdelsen af rapporten om "Muligheder for naturgenopretning i og omkring og i 2005 kontrollerede han ´ rapport om "Påvirkning af højmoserealer i fra afvanding og tørvegravning". Han kontrollerede også ´ rapport om "Sikring af højmoserealernes gunstige bevaringstilstand i Masterplan med skitseprojekt" fra februar 2006.

Næringsindholdet i den minerogene tørv er højere end i den ovenpå liggende højmosetørv. Foreholdt oplysningerne i hans rapport vedrørende stratigrafi og lagdiagnose for boringer foretaget i i forbindelse med naturgenopretningsprojekt fra 2004 kan han oplyse vedrørende boring nr. 5, foretaget i den centrale del af det tidligere tørvegravnings-

areal under tilgroning syd for Mose, at der er tale om atypisk boring. Det virkede som om, der var tale om omlejret tørv.

Det er vigtigt, at en højmose ikke forurenes med næringsrigt vand udefra. De 18-19 arter, der vokser i en højmose, lever i et meget næringsfattigt og surt miljø. Hvis miljøet bliver mere basisk og næringsrigt, vil arter udefra begynde at vokse ind i området. Det kan f.eks. være græs og birk. Disse planter vil samtidig påvirke miljøet, og der skabes således en ond cirkel. Det vil til sidst ende med, at moserne udkonkurreres. Det betyder, at bevarelsen af højmoserne afhænger af vandkvaliteten og vandmængden, og begge dele er lige vigtigt. Drænvand virker som det rene gift i en højmose, idet det er tusind gange mere basisk end højmosevand. Et forslag om at skabe en hydraulisk barriere i gravebane 13 ved hjælp af pumpet drænvand er af samme årsag ikke indgået i overvejelserne, da masterplanen fra 2006 blev udarbejdet. En pumpeløsning var efter hans vurdering helt ubrugelig både af faglige grunde, men også af hensyn til overholdelse af habitatdirektivet.

De tiltag, der beskrives i masterplanen fra 2006, handlede om at afværge eller fjerne de fleste af de negative påvirkninger inde på højmosearealerne. Tiltagene var imidlertid ikke tilstrækkelige. De ville navnlig ikke kunne standse langtidspåvirkningerne. Tiltagene gik først og fremmest ud på at holde vandet inde på højmosearealerne. Tiltagene havde heller ikke været tilstrækkelige, hvis der fortsat var blevet gravet tørv på de tilstødende områder. Var der blevet gravet ned til mineraljorden i indvindingsområderne, kunne der være opstået en sø, hvilket ville have været det værste scenarie. Hvis der var blevet en resttørv tilbage, måtte man have set på, om der ville kunne ske en form for gendannelse af tørven. Heldigvis skete der efter Naturklagenævnets afgørelse det, at indvindingen af tørv blev standset. Det betød, at der ikke skete en yderligere graduering af grundvandsstanden. For så vidt angår har man efterfølgende forsøgt at rette gradienten yderligere ud.

Han er enig i konklusionen i rapporten om "Påvirkning af højmosearealer i fra afvanding og tørvegravning", hvoraf bl.a. fremgår, at den forringelse, der følger af en fortsat tørvegravning på arealerne omkring højmoserne, er væsentlig mindre end den påvirkning, som følger af allerede gennemførte afvanding og afsluttet tørvegravning.

Sumptørv er et andet ord for minerogen tørv. Han kan fortsat vedstå oplysningerne i sin udtalelse til Danmarks Naturfredningsforening af 11. august 2003, hvoraf bl.a. fremgår, at

der i de forudgående 20 år var sket bortgravning af de største mængder højmosetørv i indvindingsområderne i I 2003 blev der således næsten udelukkende gravet sumptørv, og klyneskæringen skete ned til 5 cm over sand- og siltholdig bundlag. Hvis indvindingselskabet alene havde været interesseret i den lyse tørv, må man formode, at den nederste tørv var blevet efterladt.

Han er enig i de betragtninger, der fremgår af den anden masterplan fra 2007 om, at genskabelsen af højmose ved vandstandshævninger i de eksisterende tørvegrave er en langsom og sammelig proces, der forventes at vare flere hundrede år.

Han mener fortsat, at en membran kan være med til at sikre højmosens hydrologi. Der kan dog opstå et problem på den anden side af en membran, fordi der ikke kan opbygges vandsreserver på denne side.

han har forklaret, at han er uddannet cand.scient. i biologi og kemi, og han har en HD i organisation. Han har i 30 år arbejdet som rådgivende biolog, og siden 2012 har han haft sit eget rådgivningsfirma.

Han har medvirket ved udarbejdelsen af rapporten fra 2004 om "Muligheder for Naturgenopretning i og omkring og han har udarbejdet rapporten fra november 2005 om "Påvirkning af højmoserealer i fra afvanding og tørvegravning" og rapporten fra februar 2006 om "Sikring af højmoserealers gunstige bevaringstilstand i Masterplan med skitseprojekt" samt rapporten fra januar 2007 om "Naturgenopretning af Mellemområdet i Masterplan med skitseprojekt."

En indvinding af tørv forudsætter, at arealet, der indvindes fra, er afvandet. Hvis der foretages yderligere afvanding af højmoserne, vil det medføre, at højmoserne falder sammen som en soufflé. Som han har anført i fondens rapport fra november 2005 om "Påvirkning af højmoserealer i fra afvanding og tørvegravning", er det hans vurdering, at tørvegravningens væsentligste betydning for højmoserne er, at den gør den nuværende afvanding permanent. Det har en positiv effekt for højmoserne, at tørvegravningen på naboarealer ophører, men det vil ikke være tilstrækkeligt til at forhindre fortsatte forringelser af højmoserealerne og dermed at sikre mosernes nuværende bevaringsstatus. Der skal mere til, og han kan i øvrigt henvise til konklusionerne i rapportens punkt 8, som han fort-

sat kan vedstå. Det er vigtigt, at der ikke sker en forurening af højmoserne, som er et meget næringsfattigt miljø med meget lave pH-værdier, hvor tøvren vokser og udkonkurrerer andre arter. Opretholdelse af det meget næringsfattige miljø er en forudsætning for, at højmoserne bliver bevaret. Hvis der kunstigt tilføres vand udefra, ændres plantelivet i højmoserne til andre plantetyper end tøv. Højmoserne skal dannes af nedbør, og de kan ikke tåle grundvand eller vand fra drængrøfter. Det vil være decideret gift for højmoserne og dermed en forurening af moserne.

Masterplanen fra februar 2006 om sikring af højmoserealernes gunstige bevaringstilstand blev bl.a. lavet, fordi der var usikkerhed om betydningen af en fortsat tørveindvinding. De koncentrerede sig i planen om, hvad Fonde kunne lave indenfor eget matrikelskel. Fokus var således at afdække alt, som fonden kunne gøre indenfor egne rammer til gavn for højmoserne. Som det fremgår af masterplanens side 26 ff., var der forslag til, hvordan man hævede og fastholdt vandstanden inden for højmosen. Forslaget var en form for kunstigt åndedræt for højmoserne, og nogle af tiltagene havde en umiddelbar effekt.

Masterplanen fra januar 2007 om naturgenopretning af mellemområdet i skulle netop dække mellemområdet som beskrevet i rapportens side 7. Baggrunden for planen var Naturklagenævnets afgørelse i juni 2006 om, at der ikke skulle graves tøv længere. Fonde var den største jordbesidder i området og så muligheden for at komme videre med projektet. Vandstandshøjden har stor betydning for muligheden for at etablere højmose - også på mellemområdet. Man tog udgangspunkt i, hvordan arealet var efterladt. De vurderede, hvad der kunne være det mest optimale vandspejl, for at dette område kunne udvikle sig til højmose.

Han har været med til at planlægge det naturgenopretningsprojekt, som er omtalt i Natur- og Miljøstyrelsens artikel ” mosen skal holde bedre på vand: Naturgenopretning i mosen” fra februar 2009. Projektet svarer stort set til det, der er beskrevet i masterplanen og blev udført fra efteråret 2008 til foråret 2010. Formålet var at få vandstanden i mosens centrale områder og gravesporene 10, 11 og 12 så højt op som muligt. Der blev etableret en membran opbygget i leca sten i den nordlige ende, og der er etableret en nedgravet membran i plast. Der er udført en plastmembran på ca. 400 meter inde på mosesiden ved Mose. Materialerne, som membranerne er lavet af, vil forgå, men der vil gå mange år. Nedbrydningen af krydsfinerskodderne vil forgå over 20-30 år, og de vil

gå over til at blive en del af mosen. Det har kostet ca. 15 mio. kr. at realisere det, der fremgår af masterplanrapporten. De tiltag, der er beskrevet i LIFE-projektet, skal gennemføres i perioden på 12-18 år, og den samlede udgift til realiseringen af dette projekt vil ligge på ca. 37 mio. kr. Det er en proces, der tager tid.

var ved at gå til på grund af birketræer, og skovarbejderne ryddede manuelt områderne for træer. Arbejderne skulle være påbegyndt i sommeren 2008, men det blev forhalet i ministeriet, da der opstod problemer med finansieringen. Det kom først på plads i 2009, og man måtte derfor foretage en fornyet rydning.

Den primære trussel mod højmoserne er, når der foretages afvanding gennem gravning af grøfter i mosen. Den sekundære trussel er, når der afgraves tørv fra naboarealerne til højmoserne. I forhold til bevarelsen af højmoserne var det en meget betydelig fejl, at Statens Jordlovs Udvalg traf beslutning i 1937 om, at arealerne skulle drænes. Det var også staten, der efterfølgende foretog en yderligere detailldræning i området. Den naturgenopretning, som blev gennemført med midler fra bl.a. Fonde, afhjalp primært de tørvegravninger, der blev gennemført i perioden frem til 1800-tallet. Det blev de 15 mio. kr. brugt til. Han mener, at arbejderne ved Mose og Mose har kostet samlet ca. 3-4 mio. kr. inkl. skodderne, der skulle etableres.

Han var ikke hovedforfatter på Amts rapport fra december 2004 om en teknisk forundersøgelse af Hans kollega hos COWI lavede forundersøgelsen, og vidnet kontrollerede den. Det, der er beskrevet i undersøgelsens side 11, 6. afsnit, om vandtransport fra øst mod vest til gravebanen langs vestsiden af Ny svarer til det, der faktisk er målt. Det kan være en følge af, at det har regnet i dagene forud og kan være et isoleret fænomen på en strækning.

Skønsmændene og har vedstået besvarelserne i deres skønserklæringer fra maj og september 2012, som de har uddybet. De har bl.a. supplerende forklaret, at fjernelse af tørv i indvindingsområdet med den metode, som Mosebrug benytter, forudsætter at grundvandet sænkes ved at benytte pumper i perioden marts-oktober. Denne grundvandssænkning vil påvirke tørven inde i højmoseområdet, og vandet vil strømme fra den uforstyrrede højmose og ud mod det arealer, hvor grundvandsstanden er sænket, medmindre man opretholder en højere vandstand i højmosen. Det vil have en

positiv effekt, at man kan bibeholde en højere grundvandsstand, da tørven holder på vandet, hvilket er meningen med de tiltag, som de har peget på i deres besvarelse.

Hvis de tekniske tiltag, som er beskrevet i masterplanen fra 2006, og som er omtalt i deres besvarelse i den første skønserklæring side 3-8, fra 3. sidste afsnit, gennemføres tæt på kanten af den højmose, man ønsker at bevare, er der større sandsynlighed for, at arealerne på kort sigt vil kunne standse nedbrydningen. Vil man mindske udstrømningen fra højmossearealerne, er det mest optimalt at etablere det i grænsen ved tørveindvindingen, hvor der sker grundvandssænkning, og det areal, hvor der ikke er sket grundvandssænkning. Herved opnås den bedste effekt.

Det er fortsat deres vurdering, jf. besvarelsen i samme skønrapport side 3-9, 5. afsnit, at tiltag som f.eks. etablering af hydrauliske barrierer i eller udenfor højmossearealerne eller naturgenopretning indenfor højmossearealerne ville have været tilstrækkeligt til at forhindre negativ påvirkning af bl.a. _____ og _____ Mose eller _____ Mose fra fortsat tørveindvinding. Tiltagene, der forudsættes udført korrekt, vil nedsætte strømmingen af vand ud af højmossearealerne og til indvindingsområdet. Der vil altid være en naturlig udstrømning af vand fra højmossearealerne, og formålet med tiltagene er ikke at stoppe udstrømningen helt, men at få den tilbage til det normale niveau. Efter tiltagene er udført, vil man kunne indvinde relativt tæt på skelgrøften, uden at vandet vil strømme ud.

Sætningen i det særlige fremhævede punkt (bullet) i samme erklærings side 4-27 [afsnit 4.2.2] er forkert. Man er ikke interesseret i, at der skal strømme vand fra indvindingsområdet og ind i højmossearealerne. Udsivning mod højmosen er uønsket, da der ikke må strømme vand med et højere næringsindhold ind i højmosen. Vandet, der pumpes fra indvindingsområdet, har et højere næringsstofindhold, og den hydrauliske barriere skal udføres således, at det ikke løber ind. Det vil kræve, at der etableres en form for styring med overvågning af strømningerne. Denne kontrol kunne foretages ved at måle vandstanden i gravebane 13 eller i vejgrøften.

Man skal være opmærksom på, at vandstanden i vejgrøften og gravebane 13 ikke hæves for meget, da der fortsat skal være en naturlig udstrømning. Uden et anlæg, der kan regulere og måle vandstanden, ville det være farligt. Det er forudsat, at der skal holdes øje med anlægget, men denne overvågning er forholdsvis simpel at etablere.

Et tiltag, hvor grøfterne skoddes til, er et passivt tiltag, og deres forslag er, at man konstant holder den nødvendige højde på vandstanden. Hvis grøfterne skoddes til uden mulighed for at pumpe vand op, er der risiko for, at der kan sive vand over, eller grøfterne i perioder vil udtørre, og så vil det ikke have den dæmpende effekt. De har med deres forslag forudsat, at det skulle være gravebanerne ved siden af nr. 13, der skulle beskyttes og således ikke selve gravebane 13.

De har ikke lavet en vurdering af, om der er de tilstrækkelige grundvandsmængder til, at anlægget kan fungere uden risiko og kan ikke afvise, at løsningen ville være dyr.

Ved etablering af spunsvægge med jordankre vil man med jævne mellemrum skulle sikre sig, at de fungerer, og der er derfor behov for et løbende tilsyn. De vil først kunne sløjfes, når vandspejlet er hævet på indvindingsområdet. De angivne priser i besvarelsen, jf. bl.a. side 4-67 i samme skønserklæring, er baseret på oplysninger fra en entreprenør. De er ved besvarelsen ikke gået i detaljer med hensyn til den praktiske udførelse.

Figur B i erklæringens side 4-61 viser den vandstand, man ønsker at opnå. Oplysningerne i figuren er baseret på faktiske målinger fra 2004. Ved tørre år er der risiko for, at man falder tilbage til det scenarie, der fremgår af figur A på samme side i skønserklæringen.

Det er vigtigt at holde en høj vandstand i gravebane 13. Pumpeløsningen er kun nødvendig, hvis vandstanden i gravebanen er for lav, og pumperne skal således hjælpe til, hvis den naturlige vandtilstrømning i gravebane 13 ikke er tilstrækkelig. Der kan etableres et overløb som en passiv sikring for, at vandstanden i gravebanen ikke bliver for høj, idet det skal sikres, at der ikke strømmer vand fra gravebanen ind i højmosen.

Næringsrigt vand i højmosen er generelt uønsket, da højmosen naturligt set er nærringsfattig. Så længe det nærringsfattige miljø opretholdes, kommer der ikke uønsket botanik.

og har vedstået deres skønserklæringer af 11. april 2017 og 30. maj 2017, som de har uddybet. Skønsmændene har bl.a. supplerende forklaret, at det modtagne materiale fra Mosebrug har været fyldestgørende for, at de kunne besvare spørgsmålene, men besvarelsen vil altid været forbundet med visse usikkerheder.

Som fremhævet i indledningen til besvarelsen i skønserklæringen af 11. april 2017, side 3 af 39, har de ikke revideret eller efterprøvet grundlaget for bogholderiets registreringer.

Det havde naturligvis været bedst, hvis oplysningerne fra Mosebrug havde været afstemt eller revideret, men de har ikke haft grund til at tro, at oplysningerne ikke var fuldstændige, eller at de ikke skulle være retvisende.

Det kan ændre størrelsen af diskonteringsrenten og dermed også opgørelsen af tabet, hvis der foreligger oplysninger om nogle positive eller negative faktorer, der adskiller sig fra sammenlignelige virksomheder, som har været udgangspunktet for deres besvarelse. Jo lavere diskonteringsrenten er, jo højere vil tabet alt andet lige være. De har ved besvarelsen lagt til grund, at markedet var stabilt. Hvis der foreligger særlige forhold omkring eksempelvis mængder og kvalitet, som der skal tages højde for, bør det afspejle sig i den beregning, der skal foretages - og ikke nødvendigvis alene i størrelsen af diskonteringsrenten. Udgangspunktet er en "alt andet lige forudsætning", og diskonteringsrenten er udtryk for, at det ikke nødvendigvis går i fremtiden, som det er gået i fortiden. Hvis inflationen er højere, vil tabet være højere. Efter deres vurdering er en diskonteringsrente på 8 % og en inflationssats på 1½ % her det mest retvisende.

Hvis der ved en besvarelse er en forudgående viden om særlige kvaliteter eller mængder, skal der tages højde herfor ved besvarelsen. Det er ved deres besvarelse forudsat, at kvaliteten af de tilbageværende mængder tørv svarer til de mængder, der har været indvundet hidtil på arealerne. Tabsopgørelsen er således baseret på oplysningerne om det, der tidligere er indvundet. Det, der løbende er afholdt til retablering af grøfter mv., er indregnet. Der er ikke i opgørelserne indregnet beløb til udgifter til at etablere særlige afværgeforanstaltninger som de, der er beskrevet i syn og skøn om tema 1. Hvis der som forudsætning for en indvinding af tørv skulle anvendes beløb til forskellige afværgeforanstaltninger, skulle det have været indgået i beregningen, og disse omkostninger vil skulle fragå i opgørelsen af tabet med et tilbagediskonteret beløb.

De har baseret beregningerne på de oplysningerne, der forelå på de tidspunkter, som parterne har udvalgt, herunder i juni 2006. Jo længere årrække, man skal beregne tabet efter, jo flere usikkerheder er der forbundet med beregningen. Det kræver en meget høj markedsandel, måske op mod et monopol, hvis der skal foreligge en situation som den, der er beskrevet i besvarelsen af spørgsmål B2, 2. afsnit, i skønserklæringen af 11. april 2017.

10. Procedure

Parterne har procederet sagen i overensstemmelse med deres påstandsdokumenter, og deres hovedsynspunkter er gengivet nedenfor.

Mosebrug har gjort gældende, at selskabet har krav på ekspropriationserstatning efter grundlovens § 73. Selskabet har herved anført, at selskabet har haft en berettiget forventning om, at det også efter den 1. juli 2003 ville få en tilladelse til at indvinde tørv. Forventningen støttes bl.a. af Fredningsnævnets afgørelse og regionsplanerne. Selskabets ret til at indvinde tørv nød en særlig beskyttelse, fordi indvindingen var lovligt påbegyndt før 1972. Den særlige beskyttelse betød bl.a., at selskabet i forbindelse med vedtagelsen af råstofloven fra 1972 ikke skulle søge om tilladelse til tørveindvinding, men alene skulle anmelde sin ret, jf. lovens § 5, stk. 2. Såfremt der efter lovens § 5, stk. 3, blev nedlagt et forbud mod udnyttelsen af en anmeldt ret, kunne det medføre ret til erstatning efter lovens § 5, stk. 4. Selvom det i § 22, stk. 2, i råstofloven fra 1977 blev bestemt, at anmeldte rettigheder til at indvinde tørv ville bortfalde den 1. juli 2003, var det selskabets forventning, at det ville få en tilladelse til fortsat at kunne indvinde tørv. Det fremgik således af forarbejderne til § 22, stk. 2, at det måtte formodes, at tilladelse til fortsat indvinding ville blive givet, medmindre ganske særlige hensyn nødvendiggjorde, at indvindingen ophørte. Endvidere blev det i forarbejderne lagt til grund, at indehaveren af en anmeldt ret ville kunne lide et tab og være berettiget til erstatning efter grundlovens § 73, hvis en tilladelse ikke blev givet.

Mosebrug har endvidere anført, at Naturklagenævnets afslag på fortsat at kunne indvinde tørv var et særdeles intensivt indgreb i selskabets rettigheder. Tørven fra udgjorde 50-60% af substraterne til de danske gartnerier. Afslaget indebar, at arealerne blev værdiløse for selskabet. På grund af tørvens gode kvalitet var det umuligt at erstatte denne med tørv fra andre danske moser. Fabrikken i var blevet etableret tæt på indvindingsarealerne for at holde produktionsomkostningerne nede. Afslaget betød, at selskabet måtte importere tørv fra udlandet. De øgede produktionsomkostninger, herunder transportomkostninger, medførte prisstigninger og tab af kunder. Selskabet led store tab som følge heraf. Indgrebet betød endvidere, at selskabet måttet afskedige ca. en tredjedel af medarbejderne på fabrikken i

Mosebrug har tillige anført, at Naturklagenævnets afslag skal betragtes som et individuelt indgreb, idet det blev meddelt i medfør af råstoflovens § 7 og alene rettede sig imod selskabet.

Mosebrug har herudover anført, at afslaget ikke var nødvendigt for at beskytte de omkringliggende højmoser. Risikoen for afvanding kunne have været afhjulpet ved simple tekniske tiltag i form af afværgeforanstaltninger. Den bindende proceserklæring, som selskabet afgav i processkrift I af 3. maj 2007, afskærer ikke selskabet fra i en ekspropriationsmæssig sammenhæng at gøre synspunktet om afværgeforanstaltninger gældende, idet der ikke heri ligger en anfægtelse af gyldigheden af Naturklagenævnets afgørelse. Pindstrup Mosebrug har selv under hele sagsforløbet indtaget det synspunkt, at risikoen for afvanding kunne elimineres ved afværgeforanstaltninger. Synspunktet om at betinge fortsat tørveindvinding af afværgeforanstaltninger blev også fremsat af Miljøstyrelsen, tidligere Skov- og Naturstyrelsen, under den administrative behandling af sagen, og skønsmændene har bekræftet, at afværgeforanstaltninger alene eller i kombination kunne have været gennemført med den ønskede effekt. Skønsmændene har således bl.a. peget på, at der med forholdsvis få midler i en størrelsesorden af ca. 200.000 kr. med tillæg af en årlig vedligeholdelsesudgift på ca. 40.000 kr., kunne have været etableret hydrauliske barrierer ved en hævnning af vandspejlet i tilstødende skelgrøfter og gravebaner, der i tilstrækkelig grad ville kunne beskytte og Mose. Der ville endvidere kunne etableres membraner, ligesom naturgenopretning indenfor højmoserealerne i overensstemmelse med anbefalingerne i Masterplanen kunne have været gennemført med den ønskede effekt. Hvis afværgeforanstaltningerne alene skulle omfatte etableringen af hydrauliske barrierer, ville disse kun skulle opretholdes, så længe sænkningen af grundvandsstanden i indvindingsområderne stod på. Ved endt indvinding ville der skulle iværksættes en grundvands-hævning. Hvis afværgeforanstaltningerne også skulle omfatte naturgenopretning, ville foranstaltningerne skulle opretholdes, indtil der var sket en tilstrækkelig stor genvækst af spagnum. Den omstændighed, at der efter Naturklagenævnets afslag blev etableret afværgeforanstaltninger for at sikre højmoserne, der er lig med dem, som skønsmændene har foreslået, understøtter, at disse rent faktisk ville have været egnede til på effektiv måde og med den grad af sikkerhed, der er krævet efter habitatreglerne, at afværge en negativ påvirkning af højmoserne. Forpagtningsaftalen kan ikke fortolkes sådan, at Fonde kunne nægte iværksættelsen af afværgeforanstaltninger. Såvel Amt

som Naturklagenævnet er underlagt det offentlige proportionalitetsprincip, hvorefter mindre indgribende foranstaltninger skal anvendes, hvis de er tilstrækkelige til at nå det mål, der ønskes tilgodeset. Dette princip har myndighederne ikke overholdt i denne sag. Myndighederne burde endvidere selv have fremsat forslag til effektive afværgeforanstaltninger.

Mosebrug har endelig anført, at hensynet til beskyttelsen af de aktive højmoser, ikke udgør et så særligt kvalificeret samfundsmæssigt hensyn, at der af denne grund ikke skal gives erstatning. Miljøstyrelsen, tidligere Skov- og Naturstyrelsen, var under den administrative behandling af sagen selv af den opfattelse, at habitatdirektivet ikke udelukkede, at der fortsat kunne ske tørveindvinding. På tidspunktet for afgørelsen forelå der ingen Natura 2000-plan, og nævnet kunne dermed heller ikke lovligt inddrage hensynet til denne plan i sin afgørelse med henvisning til habitatdirektivets artikel 6, stk. 3. Naturklagenævnets afgørelse byggede på den konsekvensvurdering, der var blevet lavet af Amt, og som bl.a. var udarbejdet på grundlag af rapporter om naturgenopretning. Heller ikke hensynet til naturgenopretning er så tungtvejende, at dette kan afskære selskabet fra at få ekspropriationserstatning.

Mosebrug har vedrørende delområde 1.3 anført, at selskabet ikke havde opgivet retten til at indvinde tørv på dette område. Den omstændighed, at området måtte være blevet omfattet af naturbeskyttelseslovens § 3, medfører ikke i sig selv, at ekspropriationserstatning er udelukket. Dette bekræftes af forarbejderne til naturbeskyttelsesloven og kan også udledes af sagen om Mose, UfR2006.1539 H, hvor hverken landsretten eller Højesteret afstod fra at foretage en samlet vurdering af, hvorvidt der forelå ekspropriation, uanset området var omfattet af naturbeskyttelseslovens § 3. Det skal endvidere lægges til grund, at delområde 1.3 var omfattet af selskabets ansøgning af 4. marts 2002. Dette er både blevet lagt til grund af Amt og Naturklagenævnet.

Mosebrug har vedrørende erstatningskravets størrelse anført, at der i medfør af grundlovens § 73 skal ydes fuld erstatning for det tab, som selskabet har lidt ved ikke fortsat at kunne indvinde tørv på de i sagen omhandlede arealer. Selskabets tab skal opgøres på baggrund af de meromkostninger, som selskabet har haft i forbindelse med import af tørv fra andre moser, eller på baggrund af selskabets mistede afdelingsbidrag. Det skal ved opgørelsen af tabet lægges til grund, at selskabet havde ret til at indvinde al tørv på de i sagen

omhandlede arealer, uden at der skulle efterlades et resttørvelag. Det skal i den forbindelse tillægges vægt, at selskabet, bortset fra de midlertidige tilladelser af 27. juni 2003 og 3. juni 2004, ikke tidligere var blevet mødt med vilkår om at efterlade et resttørvelag. Miljøstyrelsens synspunkt om, at selskabet skulle efterlade 30-50 cm tørv, må således afvises. Det skal endvidere lægges til grund, at al tørv var af en sådan kvalitet, at den kunne anvendes i produkterne til de professionelle gartnerier. Der henvises til de forklaringer, der er afgivet af _____ og _____ samt skønsmændenes endelige erklæring herom. Som anført ovenfor skal selskabet også have erstatning for tab vedrørende delområde 1.3. På baggrund af det anførte skal det ved beregningen af selskabets tab lægges til grund, at den resterende tørvemængde udgjorde 3.237.821 m³. Beregningen af selskabets tab skal tage udgangspunkt i en diskonteringsrente på 8 % og en inflationssats på 1,5 %. Ved en diskonteringsrente på 8 %, er der taget tilstrækkelig højde for samtlige usikkerhedsmomenter, der kan indgå i en tabsopgørelse. Tilbagediskonteringen skal ske fra den 26. juni 2006, hvor Naturklagenævnet traf sin afgørelse. Skønsmændene har på baggrund af de anførte faktorer beregnet, at selskabets tab, såfremt dette beregnes på baggrund af selskabets meromkostninger, ligger mellem 139,5-158,6 mio. kr., alt afhængig af om forskellige usikkerhedsfaktorer skal tillægges eller fratrækkes opgørelsen. Tilsvarende kan selskabets tab opgøres til at ligge mellem 143,0-162,5 mio. kr., såfremt tabet opgøres på baggrund af selskabets mistede afdelingsbidrag. Efter sagens samlede oplysninger må det herefter lægges til grund, at selskabets tab som minimum udgør 150 mio. kr.

Miljøstyrelsen har gjort gældende, at _____ Mosebrug ikke har krav på erstatning efter grundlovens § 73, idet Naturklagenævnets afslag på ansøgning om tørveindvinding ikke udgør et ekspropriativt indgreb, men har karakter af en erstatningsfri regulering.

Miljøstyrelsen har nærmere anført, at _____ Mosebrug ikke kan have haft en berettiget forventning om, at det efter den 1. juli 2003 ville få en tilladelse til at indvinde tørv. Der kunne allerede efter § 5, stk. 3, i råstofloven fra 1972 nedlægges forbud mod fortsat indvinding over for anmeldte rettigheder, såfremt det var nødvendigt af hensyn til varetagelsen af lovens formål. De før 1972 lovligt bestående indvindingsrettigheder bortfaldt helt pr. 1. juli 2003, jf. § 22, stk. 2, i råstofloven fra 1977. Fra dette tidspunkt krævede det en tilladelse efter lovens § 7, stk. 1, at indvinde tørv erhvervsmæssigt. Det blev med vedtagelsen af loven bestemt, at der ved administrationen af denne bl.a. skulle lægges vægt på hensynet til naturbeskyttelse, herunder bevarelsen af landskabelige værdier og videnskabelige inte-

resser. Selskabet var bekendt med, at indvinding af tørv skete lige ved siden af et habitatbeskyttet område. Råstofloven fra 1977 hjemlede ikke beskyttelse mod indgreb, ud over hvad der kunne udledes af grundlovens § 73. Mosebrug blev ved lovens indførelse med et varsel på 25 år advaret om, at selskabet kunne risikere at miste retten til at indvinde tørv, og at dette i visse tilfælde kunne ske uden ret til erstatning, såfremt kvalificerede samfundsmæssige hensyn talte herfor.

Miljøstyrelsen har endvidere anført, at afslaget på fortsat at kunne indvinde tørv ikke var et intensivt indgreb i selskabets rettigheder. Mosebrug måtte ikke opgive sin erhvervsvirksomhed som konsekvens af afgørelsen. Selskabet havde fortsat mulighed for at indvinde tørv i andre dele af og på andre arealer i Danmark, bl.a. i og Mose. Virksomhedens resultat var for regnskabsåret 2006/2007 allerede på niveau med resultatet før afslaget. Hertil kommer, at selskabet, inden afslaget blev givet, allerede havde indvundet ca. 80-85 % af tørveforekomsterne på de i sagen omhandlede arealer. Den tørv, der var tilbage, var den mørke og mere omsatte tørv, der ikke havde samme kvalitet, som den lyse tørv. Den omstændighed, at selskabet måtte afskedige medarbejdere af hensyn til en ændret forretningsmodel har ingen betydning for vurderingen af, hvorvidt afslaget skal betragtes som intensivt. De øgede omkostninger som følge af en øget import har selskabet væltet over på kunderne, uden at dette har medført tab af markedsandele. På fabrikken i produceres der stadig tørv, og selskabet driver i dag omfattende international handel med tørveprodukter.

Miljøstyrelsen har tillige anført, at Naturklagenævnets afslag skal betragtes som et generelt indgreb, idet det var begrundet i hensynet til naturbeskyttelse, herunder beskyttelsen af moser og højmoser. Afslaget var nødvendigt for at beskytte de omkringliggende højmoser. Dette blev fastslået med Naturklagenævnets afgørelse. Da Mosebrug i proceskrift I af 3. maj 2007 afgav den bindende proceserklæring, afskar selskabet sig fra at anfægte gyldigheden af afgørelsen. Mosebrug kan dermed ikke gøre gældende, at afslaget ikke var nødvendigt, fordi der kunne have været iværksat afværgeforanstaltninger. Såfremt retten mod forventning måtte tillade Mosebrug at fremsætte synspunktet om, at afslaget ikke var nødvendigt, gøres det gældende, at det er selskabet, der har bevisbyrden for, at selskabets tilbud om at iværksætte afværgeforanstaltninger ville have medført en tilladelse til fortsat at indvinde tørv. Under den administrative behandling af sagen fremkom selskabet ikke med konkrete forslag til sådanne afværgeforanstaltninger, men

nægtede konsekvent at modificere sin ansøgning. På tidspunktet for Naturklagenævnets afgørelse forelå der således ingen oplysninger, der bekræftede med den sikkerhed, der var krævet efter habitatdirektivet, at afværgeforanstaltninger ville kunne beskytte højmoserne. Heller ikke syn og skøn 1 har dokumenteret med den sikkerhed, der er krævet efter habitatdirektivet, at de afværgeforanstaltninger, som skønsmændene foreslog, ville have været anvendelige. Det skal i den forbindelse nævnes, at etableringen af hydrauliske barrierer ville betyde en risiko for, at næringsrigt vand kunne trænge ind i højmoserne, ligesom effekten af membranløsningen ikke var undersøgt i tilstrækkelig grad. Endvidere indebar samtlige forslag vedligeholdelses- og naturgenopretningstiltag langt ud i fremtiden med deraf følgende usikkerhed om afværgeforanstaltningernes anvendelighed og effekt.

Fonde ville i øvrigt ikke have accepteret de pågældende afværgeforanstaltninger på deres områder. Den omstændighed, at Fonde selv har iværksat naturgenopretningsprojekter på egne arealer, beviser ikke, at afslaget ikke var nødvendigt. Det påhvilede ikke myndighederne af egen drift at undersøge mulighederne for afværgeforanstaltninger. Miljøstyrelsen har skullet rettet ind efter Naturklagenævnets afgørelse af 26. juni 2006, og det har derfor ikke betydning for sagen, at styrelsen havde en anden opfattelse under Naturklagenævnets behandling af sagen.

Miljøstyrelsen har endelig anført, at også Naturklagenævnets begrundelse for afslaget tilsiger, at der er tale om en erstatningsfri regulering. Naturklagenævnet begrundede sit afslag med hensynet til de aktive højmoser. De aktive højmoser er ikke blot en beskyttet naturtype, men derimod en prioriteret naturtype efter habitatdirektivet. Der kan derfor ikke være tvivl om, at afslaget på fortsat tørveindvinding var begrundet i særdeles kvalificerede samfundsmæssige hensyn. I sagen om Mose, UfR2006.1539 H, blev det slået fast, at væsentlige naturinteresser udgjorde så kvalificerede samfundsmæssige hensyn, at et tab ikke kunne kræves erstattet efter grundlovens § 73. På tilsvarende måde må hensynet til beskyttelsen af højmoser udgøre kvalificerede samfundsmæssige hensyn. Det bestrides, at den omstændighed, at Natura 2000-planen for området endnu ikke var vedtaget, kan føre til et andet resultat.

Miljøstyrelsen har vedrørende delområde 1.3 anført, at indvinding af tørv i dette område var ophørt længe inden den 1. juli 2003. Ophøret var ikke af midlertidig karakter. Arealet var vokset ind i beskyttelsen efter naturbeskyttelseslovens § 3. Selskabets ansøgning af 4. marts 2002 omfattede desuden ikke dette område og heller ikke dele af delområde 1.4. Den

omstændighed, at Amt og Naturklagenævnets afgørelser er udformet sådan, at afgørelserne omfatter de pågældende arealer, kan ikke tillægges betydning.

Miljøstyrelsen har vedrørende størrelsen af et eventuelt erstatningskrav anført, at bevisbyrden herfor påhviler Mosebrug. Størrelsen af det af selskabet opgjorte tab bestrides. Skønserklæringerne vedrørende selskabets tab bygger i vidt omfang på oplysninger, som selskabet selv har afgivet til skønsmændene. Disse oplysninger har ikke været forsynet med revisorerklæringer. Risikotillægget i den af skønsmændene fastlagte diskonteringsrente på 8 % tager desuden ikke i tilstrækkelig grad højde for de usikkerheder, der gør sig gældende ved beregningen af et eventuelt tab. Der er ved fastsættelsen af diskonteringsrenten således ikke taget højde for, at kvaliteten af den tilbageværende tørv ikke svarer til kvaliteten af den tørv, der blev indvundet, før afslaget blev givet. Der er heller ikke taget højde for den usikkerhed, der knytter sig til opgørelsen over mængden af resttørv, ligesom der ikke er taget tilstrækkelig højde for, hvorvidt den minerogene tørv overhovedet kunne anvendes i produkterne til de professionelle gartnerier. Usikkerheden om, hvorvidt produkter med en høj andel af minerogen tørv kan sælges til samme pris som produkter bestående af ombrogen tørv, er der heller ikke taget højde for. Endvidere bygger skønsmændenes beregninger på tal, der ligger for langt tilbage i tid. Der er heller ikke ved beregningerne taget højde for, at selskabet har væltet meromkostningerne over på sine kunder. Skønsmændenes erklæringer bygger herudover på, at markedet er konstant, hvilket også er en fejlslutning. Endelig er der ikke taget højde for de afledte fordele, som andre enheder i koncernen kan have haft, f.eks. ved at overtage kunder fra Mosebrug A/S. Det gøres herudover gældende, at Mosebrug A/S ikke har krav på erstatning for de nederste 50 cm af tørvelaget, idet en tilladelse under alle omstændigheder lovligt og erstatningsfrit ville have indeholdt et vilkår om, at en sådan mængde tørv skulle efterlades. Der henvises i den forbindelse bl.a. til amtets administrationsgrundlag fra 2005, hvoraf fremgår, at der i områder, hvor fortsat indvinding tillades, skal efterlades 50 cm tørv. Subsidiært gøres det gældende, at Mosebrug ikke skal have erstatning for de nederste 30-40 cm tørvelag, som selskabet ifølge anmeldelserne fra 1973 selv oplyste, at det ville efterlade. Under henvisning til det ovenfor anførte vedrørende delområde 1.3 og dele af delområde 1.4 skal selskabet heller ikke have erstatning for mistet indtjening vedrørende disse områder. Den generelt positive udvikling hos selskabet i perioden efter afslaget taler tillige for, at selskabet ikke har lidt et tab i den størrelsesorden, som er anført i skønserklæringer-

ne. Et eventuelt skønsmæssigt fastsat erstatningskrav skal på denne baggrund ligge langt under de 150 mio. kr., som selskabet har nedlagt påstand om.

Landsrettens begrundelse og resultat

Spørgsmålet om ekspropriativt indgreb eller erstatningsfri regulering

Naturklagenævnet stadfæstede ved kendelse af 26. juni 2006 Amts afgørelse
af 22. marts 2005 om afslag på Mosebrugs ansøgning efter råstoflovens § 7 om
tilladelse til tørveindvinding i på de ansøgte vilkår. Som anført af landsret-
ten i kendelsen af 9. juni 2008 drejer sagen sig om, hvorvidt Mosebrug har krav
på erstatning i medfør af bl.a. grundlovens § 73 under henvisning til, at der med Naturkla-
genævnets afgørelse foreligger et ekspropriativt indgreb i selskabets rettigheder. En stil-
lingtagen til selskabets erstatningskrav indebærer en samlet vurdering af indgrebet og dets
begrundelse med henblik på at fastslå, om der foreligger et ekspropriativt indgreb eller en
erstatningsfri regulering.

Mosebrug har bl.a. støttet kravet om ekspropriationserstatning på et anbringende om, at Naturklagenævnet ikke har haft grundlag for at meddele afslag på ansøgningen.

Mosebrug har herved anført, at et afslag ikke har været nødvendigt for at beskytte de omkringliggende aktive højmoser, idet risikoen for afvanding kunne have været afhjulpet ved simple tekniske tiltag i form af afværgeforanstaltninger. Miljøstyrelsen har anført, at Mosebrug i processkrift af 3. maj 2007 har afgivet en bindende proces-
erklæring om ikke at ville gøre gældende, at Naturklagenævnets afgørelse er ugyldig eller i
øvrigt behæftet med retlige mangler, og at erklæringen er til hinder for, at selskabet under
sagen kan få prøvet, om Naturklagenævnets afslag var unødvendigt, fordi der i stedet kun-
ne have været meddelt en tilladelse med vilkår om afværgeforanstaltninger, da dette vil
indebære en prøvelse af, om nævnets afgørelse er behæftet med retlige mangler.

Mosebrug har gjort gældende, at proceserklæringen ikke afskærer selskabet fra i ekspropriationsmæssig sammenhæng at gøre synspunktet om afværgeforanstaltninger gældende, idet der ikke heri ligger en anfægtelse af gyldigheden af Naturklagenævnets afgørelse.

Som anført i landsrettens kendelse af 9. juni 2008 er selskabets erstatningskrav i denne sag ikke udelukkende støttet på et anbringende om, at Naturklagenævnet har truffet en afgørel-

se, som kunne være anfægtet under et annullationssøgsmål i medfør af råstoflovens § 43, stk. 1. Selskabets krav er således ikke betinget af forvaltningsafgørelsens ugyldighed, ligesom der ikke i øvrigt foreligger en sådan sammenhæng mellem retsgrundlaget for erstatning efter grundlovens § 73 og spørgsmålet om ugyldighed, at dette er til hinder for en stillingtagen til kravet uden forudgående prøvelse af Naturklagenævnets afgørelse. Pindstrup Mosebrugs proceserklæring den 3. maj 2007 afgivet forud for landsrettens kendelse kan derfor ikke føre til, at selskabet er afskåret fra at gøre gældende, at afslaget ikke har været nødvendigt.

Det følger af råstoflovens § 7, stk. 1, at erhvervmæssig indvinding af råstoffer som f.eks. tørv kræver tilladelse. I vurderingen skal der bl.a. lægges vægt på miljøbeskyttelse og naturbeskyttelse, herunder bevarelse af landskabelige værdier og videnskabelige interesser, jf. råstoflovens § 3.

herunder de arealer, som denne retssag omfatter, blev udpeget som henholdsvis habitat- og fuglebeskyttelsesområde i 1998 og 1994, og habitat- og fuglebeskyttelsesdirektivet er i dansk ret bl.a. gennemført i naturbeskyttelsesloven og ved bekendtgørelse nr. 477 af 7. juni 2003 (dagældende habitatbekendtgørelse), som var udstedt med hjemmel i bl.a. råstofloven. Det følger af habitatdirektivets artikel 6, stk. 3, at

Amt først kunne give sin tilslutning til et projekt – her med indvinding af tørv – når amtet bl.a. havde sikret sig, at det ikke skadede lokalitetens integritet.

Amt afslog at meddele tilladelse til Mosebrugs fortsatte indvinding af tørv, da amtet vurderede, at indvindingen ville skade de omkringliggende højmosearalers bevaringsstatus. Amtets vurdering var bl.a. baseret på det forsigtighedsprincip, som efter EU-Domstolens praksis, herunder domstolens dom af 7. september 2004 i sag C-127/02 (Hjertemuslingedommen), er gældende for administrationen af habitatområderne efter den førømtalte artikel 6, stk. 3. Det følger af dommen, at der kun kan gives tilladelse til et projekt, såfremt det ud fra et videnskabeligt synspunkt uden rimelig tvivl kan fastslås, at projektet ikke har skadelige virkninger for den omhandlede lokalitets integritet. Naturklagenævnet tiltrådte i kendelsen af 26. juni 2006 amtets vurdering af konsekvenserne for beskyttelsesinteresserne i habitatområdet og stadfæstede afgørelsen.

Der er mellem parterne enighed om, at en fortsat tørveindvinding uden afværgeforanstaltninger ville have forårsaget negativ påvirkning af naturtilstanden i to af de omkringliggende højmoser, og Mose.

Efter bevisførelsen, herunder besvarelsene i syn og skøn 1 og skønsmændenes forklaring under afhjemlingen, finder landsretten, at det er sandsynliggjort, at det havde været muligt at etablere foranstaltninger, som kunne have forhindret en negativ påvirkning af de to højmoser ved fortsat tørveindvinding. Der er herved bl.a. lagt vægt på, at skønsmændene ved besvarelsen af spørgsmål 1.2 har vurderet, at ophør af tørveindvinding og afvanding af indvindingsområderne ikke var nødvendig for at undgå negativ påvirkning af sen og Mose, og at andre tiltag som f.eks. etablering af hydrauliske barrierer i eller udenfor højmoserealerne eller naturgenopretning indenfor højmoserealerne ville have været tilstrækkelige. Skønsmændene har i den forbindelse peget på muligheden for at etablere en hydraulisk barriere ved hjælp af hævnning af vandspejlet i en skelgrøft eller en gravebane. Landsretten har ved denne bedømmelse tillige lagt vægt på skønsmændenes besvarelse af spørgsmålene 2.1 og F.

Landsretten finder på denne baggrund, at der ved bedømmelsen af indgrebet – og dermed Mosebrugs krav om erstatning – ikke skal lægges afgørende vægt på de saglige hensyn til natur- og miljømæssige interesser, som lå til grund for Naturklagenævnets afgørelse om at afslå ansøgningen om tørveindvinding.

Det er oplyst, at Mosebrug siden 1950'erne har indvundet tørv fra Lille Vildmose. De første årtier var selskabets ret til indvinding ubegrænset, og med vedtagelsen af råstofloven af 1972 blev indvindingen fortsat frem til udgangen af 2004. Ansøgningerne fra 2002 angik tilladelse til fortsat indvinding af tørv efter den 1. juli 2003, og de omfattede arealer på samlet 411 ha fordelt på arealer, der var forpagtet af tredjemand eller ejet af selskabet.

Rapporten fra december 1989 om tørveindvinding og naturgenopretning for afgivet af bl.a. Skov- og Naturstyrelsen omtalte den resterende tørveressource uden forbehold om, at den ikke kunne forventes indvundet. I 1992 rejste bl.a. Amt forslag om fredning af og Fredningsnævnet i Amt fandt i sin afgørelse fra marts 1999, der blev opretholdt ved Naturklagenævnets afgørelse fra december 2007, at fredningen ikke skulle være til hinder for fortsat tørveindvinding inden for råstofområdet. Regionplanen og ændringerne til planen forhindrede heller ikke, at tørveindvindingen kunne fortsætte, heller ikke selvom indvindingsområderne blev udlagt som

regionalt naturområde. I regionplanen fra 1997 blev det anført, at det forventedes, at råstofressourcen i [redacted] og [redacted] ville række til en indvinding i den nuværende takt 30-35 år frem i tiden, og at det ikke kunne forventes, at der ville blive udlagt nye arealer i [redacted] Amt, når disse ressourcer var bortgravet. Det fremgik samtidig, at produktion af spagnum fra disse to områder var den altdominerende produktion, også når man så på tørveindvindingen i hele landet. I regionplanen for 2001 blev disse forventninger m.v. gentaget med hensyn til en angivet periode på 25-30 år frem i tiden.

Landsretten finder efter det anførte, at [redacted] Mosebrug har haft en berettiget forventning om, at i hvert fald store dele af den tilbageværende tørv kunne indvindes. Det ændrer ikke herved, at [redacted] Mosebrug var bekendt med, at der ved siden af indvindingsområderne var aktiv højmosse, som man nu – i modsætning til før i tiden, da tørveindvindingen startede – anså for at være en meget sårbar og bevaringsværdig naturtype.

Det kan endvidere lægges til grund, at [redacted] Mosebrug på ansøgningstidspunktet havde en betydelig igangværende produktion af spagnum til professionelle af tørv, der blev indvundet i [redacted] og at selskabet havde foretaget større investeringer i produktionsanlæg, herunder en nærliggende fabrik i [redacted]

Afslaget på ansøgningerne medførte, at [redacted] Mosebrug måtte importere tørv fra udlandet, idet det ikke var muligt at erstatte tørv fra [redacted] med tørv fra andre moser i Danmark. Det kan efter bevisførelsen, herunder skønsmændenes besvarelser i syn og skøn 3, lægges til grund, at omlægningen til importerede tørveprodukter førte til øgede produktionsomkostninger, herunder transportomkostninger til den importerede tørv.

Syn og skøn 2 er gennemført med henblik på at fastlægge de tilbageværende mængder tørv. Selv for det tilfælde, at der ses bort fra de anslåede mængder tørv for delområde 1.3 og bundtørv op til 30-50 cm, er det ubetænkeligt at lægge til grund, at afslaget på ansøgningerne medførte, at der ikke kunne indvindes en meget betydelig mængde – og mindst ca. 800.000 -1.400.000 m³ tørv, som må antages at kunne have været anvendt i [redacted] Mosebrugs produktion fra fabrikken i [redacted]

Landsretten finder herefter, at afslaget på ansøgningerne om fortsat indvinding af tørv, der alene var rettet mod [redacted] Mosebrug, og som således bragte selskabets tørveindvinding

på arealerne til afslutning efter mange årtiers produktion, må anses for et betydeligt indgreb over for selskabet, og at det er godtgjort, at selskabet herved blev meget hårdt ramt. Landsretten har i den forbindelse også lagt vægt på skønsmændenes vurderinger i syn og skøn 3 med hensyn til de økonomiske konsekvenser for selskabet ved, at tørveindvindingen blev indstillet.

På den anførte baggrund finder landsretten efter en samlet vurdering, at Mosebrug har krav på erstatning efter grundlovens § 73 i anledning af afslaget på ansøgningerne om fortsat tørveindvinding.

Spørgsmålet om størrelsen af erstatningen

Ved fastlæggelsen af den erstatning, som Mosebrug har krav på, må der bl.a. tages hensyn til størrelsen og kvaliteten af den mængde tørv, som selskabet havde en berettiget forventning om at kunne indvinde ved en tilladelse, og hvor der må tages højde for gennemførelsen af tekniske tiltag, der ville være nødvendige for at imødegå negative påvirkninger af de omkringliggende højmoser, og som selskabet måtte påregne at skulle være med til at betale.

Der foreligger forskellige oplysninger om størrelsen af den samlede mængde tørv, der var tilbage på de arealer, som er omfattet af retssagen. I Amts administrationsgrundlag er der en opgørelse, hvor tørvemængden er opgjort til 2.671.065 m³, og i skønsmændenes afsluttende beregning i syn og skøn 2 er den samlede mængde beregnet til 3.237.821 m³. Skønsmændene har ved besvarelsen peget på flere usikkerheder ved opgørelsen af den samlede mængde.

Efter bevisførelsen, herunder de fremlagte luftfotos optaget i perioden 1995-2006, lægger landsretten til grund, at delområde 1.3 ikke var blevet anvendt til tørveindvinding i en længere årrække. Det fremgår af luftfotoene, at områdets areal gennem årene blev fyldt med bevoksning. Arealet blev beskyttet mose efter naturbeskyttelseslovens § 3, og landsretten lægger til grund efter oplysningen i Mosebrugs ansøgning om matr.nr. , og , jf. sagens bilag 10, herunder kortbilaget, at ansøgningen heller ikke omfattede delområde 1.3. Der er derfor ikke grundlag for, at tørvemængden i delområde 1.3 skal indgå ved opgørelsen af erstatningen.

Det er ved opgørelsen af erstatningen endvidere omtvistet, om der skal ses bort fra den del af tørven, der lå tættest på mineraljorden. Mosebrugs anmeldelser fra 1973 må med hensyn oplysningerne om gravedybde mv. i rubrikkerne 16 og 19 forstås således, at der efter indvinding ville blive efterladt et tørvelag på 30-40 cm. I forbindelse med anmeldelsen i 1975 vedrørende matr.nr. oplyste selskabet, at der ville blive efterladt et lag tørvestrøelse på arealet således, at man ved dybdepløjning forholdsvis enkelt opnåede dyrkningsvenlige landbrugsarealer. Det blev også i den senere råstofindvindingsplan i 1989 oplyst, at der ville blive efterladt mindst 30 cm tørv over jordbunden. I

Amts tilladelse af 27. juni 2003 vedrørende matr.nr. 1 ci m.fl. blev der fastsat et vilkår med pligt til at efterlade mindst 50 cm tørv, og det samme var tilfældet ved Naturklagenævnets afgørelse af 3. juni 2004 om midlertidig tilladelse til indvinding. Landsretten finder herefter, at der ved opgørelsen skal tages hensyn til, at de nederste 30-50 cm tørv ikke kunne forventes indvundet, hvis der var givet en tilladelse, og at tørvelag i denne størrelsesorden ikke kan indgå ved erstatningsfastsættelsen. Forklaringerne fra og om, at det var velkendt, at der blev gravet til mineraljorden, kan ikke føre til et andet resultat.

Efter skønsmændenes besvarelse i syn og skøn 2 om forskellige tørvemængder, og idet der som anført ovenfor skal ses bort fra tørvemængden i delområde 1.3 og bundtørven, der ikke kunne have været indvundet, lægger landsretten til grund, når der ikke tages hensyn til usikkerheder angivet af skønsmændene, at den samlede tørvemængde, der kunne have været indvundet, har været 883.265 -1.453.103 m³, jf. herved Miljøstyrelsens skema gengivet ovenfor på side 57.

Skønsmændene har i syn og skøn 3 svaret på spørgsmål om Mosebrugs mistede dækningsbidrag for salg af tørv fra indvindingsområderne, såfremt afslaget ikke var givet. Skønsmændene har ved besvarelsen endvidere vurderet størrelsen af meromkostninger ved salg af importerede råvarer i forhold til omkostninger forbundet med salg af råvarer, der stammede fra tørvemængden i indvindingsområdet.

Landsretten finder, at der ikke er grundlag for at tilsidesætte de vurderinger, der fremgår af skønsmændenes besvarelser af spørgsmålene om tabet. Under hensyn til skønsmændenes besvarelser, og da der skal ses bort fra tørven i delområde 1.3 og tørven i det nederste lag

på 30-50 cm, ligesom der generelt er usikkerhed om opgørelsen af tørvemængderne for arealerne og udgifterne til afværgeforanstaltninger, må erstatningen fastsættes skønsmæssigt og væsentligt mindre end 150 mio. kr.

Efter en samlet vurdering af sagens omstændigheder finder landsretten herefter, at erstatningen i medfør af grundlovens § 73 passende kan fastsættes til 40 mio. kr.

Landsretten tager derfor Miljøstyrelsens subsidiære påstand til følge, således at Miljøstyrelsen skal betale Mosebrug 40 mio. kr., der forrentes med procesrente fra sagens anlæg den 20. december 2006.

Sagsomkostninger

Efter sagens karakter og udfald sammenholdt med parternes påstande og anbringender skal Miljøstyrelsen betale delvise sagsomkostninger til Mosebrug med i alt 2.700.000 kr. Beløbet omfatter 4.000 kr. til retsafgift, 1.200.000 kr. til udgifter til advokatbistand og resten til delvis dækning af Mosebrugs udgifter til bevisførelse, herunder syn og skøn.

Beløbene til dækning af udgifter til advokatbistand og syn og skøn er eksklusiv moms, da Mosebrug er momsregistreret. Landsretten har ved fastsættelsen af beløbet til advokatbistand lagt vægt på sagens omfang, herunder at der har været en omfattende forberedelse over mange år med betydelig skriftveksling og gennemførelse af tre syn og skøn. Der er vedrørende sagens omfang endvidere lagt vægt på, at der har været særskilt behandling og afgørelse af Miljøstyrelsens påstande om frifindelse, subsidiært afvisning under henvisning til, at der ikke under sagen kunne ske prøvelse af Naturklagenævnets afgørelse, og at hovedforhandlingen har haft en varighed på seks retsdage.

Th i k e n d e s f o r r e t:

Miljøstyrelsen skal til Mosebrug A/S betale 40 mio. kr. med procesrente fra den 20. december 2006.

I sagsomkostninger skal Miljøstyrelsen betale 2.700.000 kr. til Mosebrug A/S.

Det idømte skal betales inden 14 dage.

Sagsomkostningerne forrentes efter rentelovens § 8 a.

Eva Staal

Thomas Jønler

Lone Staugaard
(kst.)

Udskriften udstedes uden betaling.

Udskriftens rigtighed bekræftes.

Vestre Landsret,

Viborg den 25. april 2018

Majbrit Hougesen

stedfortræder